
INSTITUTE FOR SOCIOLOGICAL, POLITICAL
AND JURIDICAL RESEARCH

Ss. CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY IN SKOPJE

ANNUAL 2023

Volume XLVII

Number 1/2

Skopje, 2023

<https://doi.org/10.55302/ISPJR23471-2>

International Editorial Board:

Bojana Naumovska, PhD, ISPJR – North Macedonia
Stefan Buzarovski, PhD, University of Birmingham – United Kingdom
Panajotis Cakiparologlu, PhD, Palacky University Olomouc – Czech Republic
Marijana Markovikj, PhD, ISPJR – North Macedonia
Mina Petrovic, PhD, University of Belgrade – Serbia
Katerina Spasovska, PhD, Western Carolina University – USA
Ilka Thiessen, PhD, Vancouver Island University – Canada
Sanja Stojkovic Zlatanovic, PhD, Institute of social sciences, Belgrade, Serbia
Petar Atanasov, PhD, ISPJR – North Macedonia
Ivan Blazevski, PhD, ISPJR – North Macedonia
Jovan Bliznakovski, PhD, ISPJR – North Macedonia
Milka Dimitrovska, PhD, ISPJR – North Macedonia
Mirjana Borota Popovska, PhD, ISPJR – North Macedonia

Editor-in-Chief:

Bojana Naumovska, PhD

Secretary:

Tea Koneska-Vasilevska, MSc

Published by:

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
Institute for Sociological, Political and Juridical
Research – Skopje
www.isppi.ukim.edu.mk
Partizanski odredi bb, 1000 Skopje
Republic of North Macedonia
Tel. +389 (0)2 3061 119
Fax. +389 (0)2 3061 282
P.O. Box: 435

UDC: 316.3 UDC: 34

ISSN 2955-2494

<https://doi.org/10.55302/ISPJR>

CONTENTS

FOREWORD	5
Емилија Вељанова АНГЛИЗМИТЕ ВО СЕКОЈДНЕВНАТА КОМУНИКАЦИЈА КАЈ ТИНЕЈЏЕРИТЕ.....	7
Блаже Јосифовски АНАЛИЗА НА ФАКТОРИТЕ НА ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОДЛИВОТ НА ВРАБОТЕНИТЕ.....	21
Driton Maljichi, Petar Atanasov BETWEEN THE PARADIGM OF NATIONAL STATE AND ETHNIC DIVERSITY: SOCIAL INTEGRATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND NORTH MACEDONIA	37
Vesna Zabijakin Chatleska, Marija Topuzovska Latkovikj, Mirjana Borota Popovska, Blazhe Josifovski CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN MACEDONIAN COMPANIES...49	
Milka Dimitrovska CONTEMPORARY TRENDS OF THE EUROPEAN UNION'S COMMON AGRICULTURAL POLICY	63
Јелена Таст ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД ЕНЕРГЕТСКАТА КРИЗА И ПОТРЕБАТА ОД СТРУКТУРНИ ПРОМЕНИ НА МАКЕДОНСКАТА ЕКОНОМИЈА.....	75
Бојана Наумовска, Јован Близнаковски CHANGES TO THE RULES OF PROCEDURE OF THE MACEDONIAN ASSEMBLY (2002 TO 2023)	87
Мирјана Најчевска, Јелена Ристиќ THE NEW PARLIAMENTARY RULES OF PROCEDURE VERSUS CONSTRUCTIVE AND INCLUSIVE DIALOGUE	99
Nenad Markovikj REVIEW OF THE BOOK “CAN VOLAILLE SOCIETIES SUPPORT STABLE STATES – CASES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, MONTENEGRO, KOSOVO AND NORTH MACEDONIA”	115

FOREWORD

Dear readers,

I am greatly pleased to present to you the new issue of the Annual of the Institute for Sociological, Political and Juridical Research. Following the tradition of the previous issues, we perpetuate our tendency to accentuate the pressing issues and publish works on current topics that are significant in the social sciences.

The selected works to be published in this 47-th issue are 8 positively peer-reviewed papers and a single book review. These texts derive from the scientific areas of management and economy, sociology, communication, as well as political and juridical science.

The papers in the area of management and economy focus on the social responsibility of companies, the factors impacting the outflow of employees as well as on the consequences of the economic crisis and the need for future structural changes. The paper in the area of sociology puts focus on the national states and ethnic diversity, while the legal and political analyses are concentrated on the agricultural policy of the European Union, and on the Rules of Procedures of the Macedonian Assembly. Additionally, there is a paper which analysis revolves around the adolescent communication and the respective usage of Anglicism's.

At the end of the issue, we present the review of the book "Can volatile societies support stable states – cases of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo and North Macedonia" which was issued by our Institute.

I hope this Annual would provoke your interest by offering better understanding of the topics elaborated by the authors. In this sense, our aim is to instigate a debate in the academic community concerning significant issues as well as to leave a mark for future generations.

Editor-in-Chief
Bojana Naumovska, PhD

М-р Емилија Вељанова, генерален менаџер
Центар за едукација и преводи „ЕММА Едукација“
emilijaveljanova@gmail.com

АНГЛИЗМИТЕ ВО СЕКОЈДНЕВНАТА КОМУНИКАЦИЈА КАЈ ТИНЕЈЦЕРИТЕ

Апстракт

Англизмите секојдневно се користат кај младата популација ширум светот, па и кај нас. Тие непречено навлегуваат во македонскиот јазик, но не ја менуваат, обликуваат и збогатуваат само состојбата на нашиот јазик туку воопшто и целокупната комуникација како појава. Англизмите навлегуваат во сите пори на секојдневното комуницирање како последица на глобализацијата, технолошкиот напредок, интернетот, а во последниве години на пандемија, се споменува и дополнителното влијание на социјалните мрежи, кое едноставно се случува како резултат на немањето на друга опција за одржување на контактите меѓу младите во периодите на затвореност во домовите. Англизмите ги има во секоја сфера од живеењето, постојат термини што се дел од онлајн-учењето, облеката, исхраната, образованието и науката, културата и уметноста. Дополнително, англизмите влијаат и врз емоциите кај тинејџерите, односно врз свесноста или незнаењето за нивното значење и врз тоа што тие емоции предизвикуваат кај тинејџерите, колку и до кој степен настанува една несвесна асимилација со друга култура и со друга нација.

Клучни зборови и изрази: глобализација, англизми, тинејџери, интерперсонална комуникација

ВОБЕД

Светот е масовна сцена што низ процесот на општествено забрзување секојдневно ги слика животните приказни на своите жители. Стремејќи се кон општествена благосостојба, светот ја создава глобализацијата преку подемтот на глобалните пазари и големите трговски корпорации, моќните мас-медиуми и незапирливите комуникации и уште многу други аспекти со предзнакот глобален, секој со свои предности и недостатоци.

Денешницата го рedefинира начинот на којшто функционира човештвото. Технологијата зема поголем замав и многу брзо се надградува, а човекот некогаш и не успева да ги следи сите новитети, па се појавуваат низа прашања и проблеми за тоа колку е нешто добро или не е добро, кои се предностите и недостатоците, истовремено менувајќи ја комуникацијата меѓу луѓето, а со тоа и карактерот на луѓето и начините на коишто размислуваат и дејствуваат во општеството. Овој процес е сличен на глобализацијата, бидејќи „никој не може да биде за или против глобализација, но може да биде за или против нејзините различни аспекти, бидејќи во неа има многу предности, но и недостатоци“ (Giddens 2008). Тие аспекти се истите оние што го менуваат секојдневното функционирање на човекот, а за да се дознаат, треба подлабоко да се испита што сè влијае при интерперсоналната комуникација кај говорителите.

Едни од тие влијанија се и оние што настануваат во тинејџерската возраст, кога децата го доживуваат преминот кон возрасни и се оформуваат како личности, а во тој развој интерперсоналната комуникација игра важна улога. Јазикот во голема мера го формира и нивниот карактер, а употребата на технологијата при комуникацијата го видоизменува начинот на изразување и бидејќи социјалните мрежи претежно се на англиски јазик, децата ги преземаат термините, фразите и кратенките, како и кованиците, директно употребувајќи ги во секојдневниот говор, помешано со нивниот мајчин јазик. Следствено, и тинејџерите кај нас не се исклучок од овој светски феномен, како и во поглед на тоа какви промени настануваат во интерперсоналната комуникација кога овие млади луѓе користат англизми во секојдневниот говор и во писмената комуникација (текстинг).

ТЕОРИСКА РАМКА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Дефинирање поими

Глобализацијата е еден од најчесто употребуваните концепти, во чие дефинирање се кријат многу процеси што во целост го сменија функционирањето на човекот на крајот на минатиот и почетокот на овој век. Денес, глобализацијата ги менува постојните облици на културите, државите, јазиците, идентитетите и слично за да се „поврзе со забрзувањето на глобалните интеракции и процеси, каде што еволуцијата на светските системи на комуникација и транспорт ја зголемуваат брзината на ширење на идеите, стоките, информациите, капиталот и на луѓето“ (Хелд 2010: 351). Тоа е идеја што создава можност „секоја личност да биде во однос со целиот свет“ (Ог цитиран во Шолте 2008: 95), во т.н. мрежно општество „во коешто новиот простор на текови се обидува да го надмине стариот простор на места, водејќи го глобалното просторно поврзување на мега-градовите“ (Castells 2010: xiiiv).

Јазикот е жива материја, изложена на најразлични влијанија, кои во определен период од нејзиното развивање и афирмирање доведуваат до важни општествени промени. Секоја доба низ историјата имала јазик на којшто луѓето тргувале, разменувае идеи, решавае прашања и проблеми, твореле, создавале, таканаречениот лингва франка. Денес, англискиот јазик се наметнува како највлијателен систем на знаци, како јазик што ќе доминира на светската сцена и којшто неминовно ќе се употребува во сите сфери од секојдневното живеење во целиот свет. Британската Империја можеби ги намали нејзините територијални граници, но во светски рамки го постави англискиот јазик како глобална лингва франка. „Британскиот политички империјализам го испратил англискиот јазик околу светот во XIX век, па станал јазик врз којшто сонцето никогаш нема да зајде“ (Quirk цитиран во Crystal 2003: 10).

„Англизмите се зборови што се навлезени од англискиот јазик. Влијанието на англискиот врз македонскиот јазик е подеднакво резултат и на потреба, и на помодност“ (Ефтимоска 2010: 299). Може да се каже дека проширувањето на лексиката е збогатување на еден јазик, но треба да се има предвид кои зборови го чинат тоа збогатување. Англизмите можат да се користат за да ги прошират синонимите, да имаме две решенија за една појава, тие англизми треба да придонесат за општествен развој и за културно богатство, но исто така треба и сите соговорници меѓу коишто се користат да ја разбираат пораката што ја испраќаат кон околината во однос на нивниот речник при интерперсоналната комуникација, бидејќи ако се изгуби примарната цел на комуникацијата, тогаш нивната употреба е само некаква мода.

Интерперсоналната комуникација се однесува на целокупниот процес на размена на идеи, информации и емоционални искуства што се споделуваат меѓу соговорниците. „Ја дефинираме како процес на пренос на пораката меѓу луѓето за да создаде и да одржи споделено значење“ (West and Turner 2012: 7). При интерперсонална

комуникација, постојат три клучни фактори што мораат да се имаат предвид, а тоа е дека претставува процес, дека имаме размена на порака, но најважното од сè е детектирањето на таа порака, односно значењето. Во срцевината на дефинирањето на поимот *интерперсонална комуникација* лежи значењето на пораката, како таа ќе се открие, што ќе влијае врз тоа откривање и дали пораката ќе биде еднакво сфатена од испраќачот и од примачот.

МЕТОДОЛОГИЈА

Професијата многу често го насочува човекот да истражува и да се занимава со прашања и проблеми што произлегуваат од секојдневното работење. Предметот на ова истражување е токму една таква идеја, родена при постојано следење на развојот на комуникацијата кај учениците по англиски јазик. Зборовите од англискиот јазик што тинејџерите постојано ги слушаат и ги користат на социјалните мрежи и во секојдневното комуницирање со сите личности во нивните животи, свесно или не, во целост имаат влијание врз нивната интерперсонална комуникација. Она што се истражуваше е какво значење имаат тие зборови за тинејџерите, но за да се добие една целосна слика, прво ја откривме нивната читателска навика, начинот на којшто се информираат за секојдневните случувања во земјава и во светот, на кој јазик ги восприемаат тие податоци. Се поставија прашања за тоа со кого најчесто користат англизми при комуникацијата, дали во директен контакт или преку социјалните мрежи. Основната цел е да се образложи и да се истражи релацијата меѓу тинејџерите, англизмите и нивното влијание во секојдневното комуницирање не само од јазичен туку и од емоционален аспект, преку употреба на соодветни техники за докажување на научно-методолошките и практичните цели.

Главното истражувачко прашање е „На каков начин употребата на англиските зборови во македонскиот јазик влијае врз интерперсоналната комуникација меѓу тинејџерите?“ Од него произлегуваат следните дополнителни прашања:

1. Дали за тинејџерите е полесно и побрзо да се употреби англиски збор наместо македонски?
2. Дали англизмите се употребуваат само меѓу врсниците за да се издвојат од другите и да се разбираат меѓусебно или ги повлекуваат сите личности од секојдневието?

Според методолошкиот пристап, станува збор за емпириско истражување, кое е разгледано и од квантитативен, но пред сè од квалитативен аспект. За прибирање на податоците беше изготвен **анкетен прашалник**. Следната методолошка техника е **етнографскиот метод**, со којшто се стекнуваат квалитативни податоци при длабинско и темелно набљудување на однесувањето или интеракцијата на една група или категорија на луѓе.

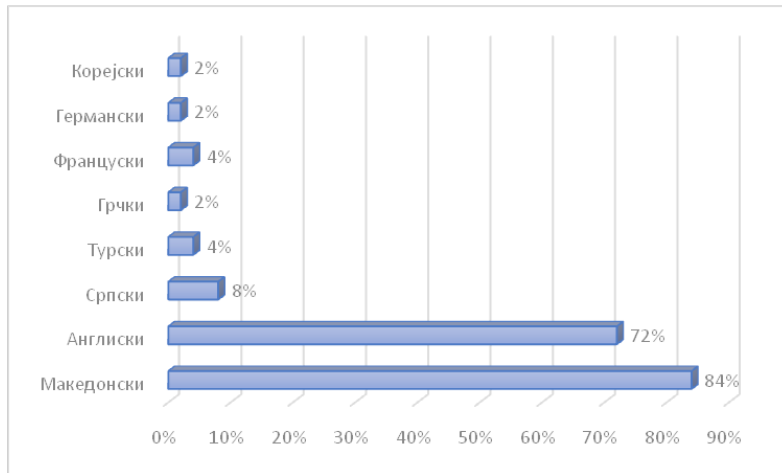
Примерок

Анкетното истражување се спроведуваше во просториите на Центарот за едукација и преводи „ЕММА Едукација“ во Скопје, во просториите во Битола, како и во основните училишта при општина Могила. При спроведување на прашалникот, за сите малолетни деца беше потпишана изјава за согласност од родителите. Испитаниците, вкупно 50, се на возраст од 13 до 19 години и го изучуваат англискиот јазик во основните и средните училишта, а дополнително посетуваат и курсеви по англиски јазик. Во однос на етнографскиот дневник, односно квалитативното истражување, впишани се англизми што се дел од реченици искажани пред, по и во текот на часовите секој работен ден, ставени во записник според работниот дневник само за оние слушатели на курсевите по англиски јазик во „ЕММА Едукација“.

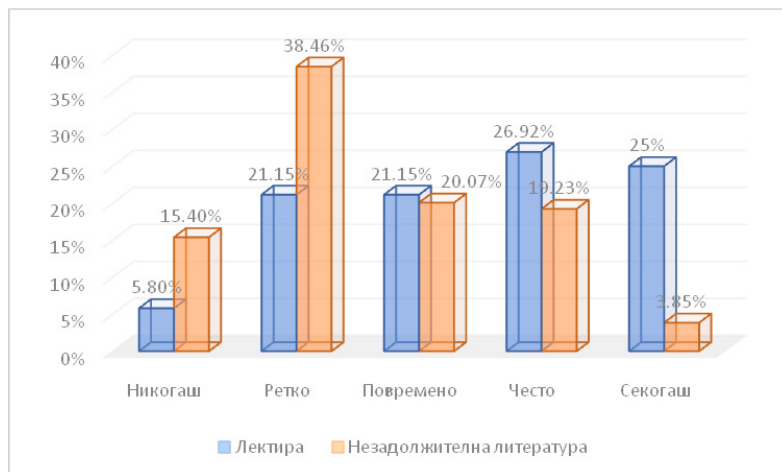
РЕЗУЛТАТИ

Според податоците за информираност, навика за читање, како и доминантност на употреба на јазик што тинејдерите го користат во однос на информирањето, но и при интерперсонална комуникација, тие одговориле дека го користат интернетот, односно социјалните мрежи како „Инстаграм“, „Твитер“, „Тикток“ или поретко „Фејсбук“, бидејќи и самите истакнуваат дека „младите се на 'Инстаграм', а старите на 'Фејсбук'“. Телевизија следат поретко, само минимален дел виделе или слушнале нешто на телевизија, додека, пак, списанијата и радиото како медиуми воопшто не се присутни во нивните животи. Списанија не ни купуваат, ниту, пак, би разгледале некое списание доколку се во чекалница или во некаков вид превоз, бидејќи мобилните телефони им се постојано при рака, дури некои и не излегуваат од дома без полначи за мобилен или, како што ги нарекуваат тинејдерите – *чарџери*, за да не се случи да останат без батерија. Што се однесува на радиото како медиум, не го распознаваат. Нема ни кога да слушаат радио, наутро прво проверуваат социјални мрежи и електронска пошта на мобилен, потоа се движат или учат, доколку се на некој настан или на некое случување, слушаат музика, но не радиопрограми или информативни емисии. Не обрнуваат внимание на радиото ни кога се во автомобил со нивните родители, бидејќи голем дел од нив повторно ќе бидат на телефон, со слушалки, слушајќи ги нивните омилените песни или ќе читаат некоја книга.

На сликата во продолжение преку графички приказ се наведени сите јазици што тинејдерите ги користат за да се информираат, за да учат и да читаат литература, односно сите јазици што им се дел од формалниот и од неформалниот процес на образование и приватен живот.

Слика 1: Јазик на којшто вообичаено се читаат/слушаат информациите

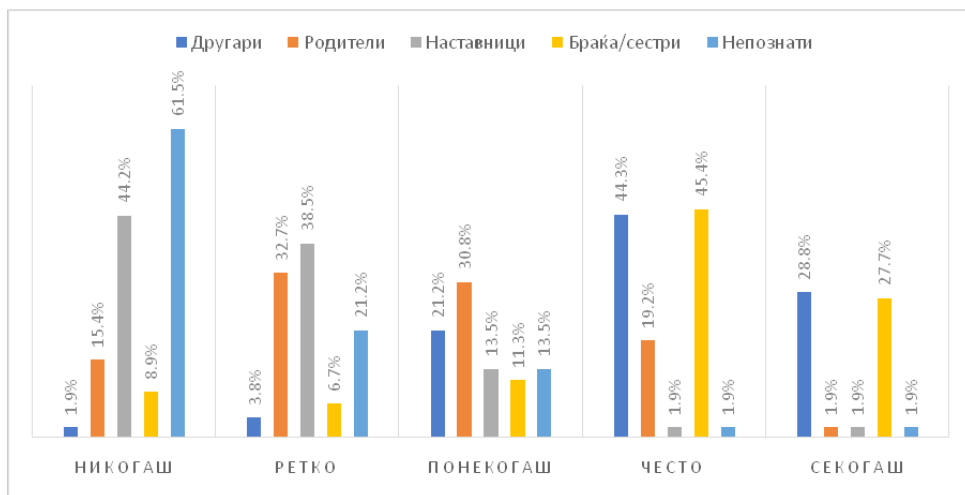
По ова прашање, македонскиот јазик доминира, поголем дел од тинејџерите информациите прво ги добиваат на мајчин јазик, а потоа следува англискиот. Треба да се истакне дека особено е висок процентот на употреба на англискиот јазик во секојдневното восприемање на информации. Во средношколските денови, тинејџерите посетуваат курсеви по странски јазици, па се обидуваат да најдат дополнителни извори за контакт со јазикот на земјата каде што планираат да живеат во иднина, додека, пак, тие за англискиот јазик изјавија дека на социјалните мрежи секојдневно читаат сè на англиски. Во продолжение се гледа дека употребата на англискиот јазик котира високо и при нивната читателска навика.

Слика 2: Читање на лектури и незадолжителна литература

Во однос на нивната читателска навика, може да се каже дека половина од испитаниците читаат лектури, а другата половина речиси и да не читаат, што значи дека лектирите не се составен дел од животот на секој ученик, иако 76% од испитаниците се одлични ученици, а тоа упатува на фактот колку тинејџерите се изложени на македонски јазик во стандардна форма – особено малку. За жал, незадолжителната литература е ретко застапена кај тинејџерите. Најчесто немаат време да читаат белетристика или доколку читаат нешто, изборот би бил книгата да биде на англиски јазик, така што повторно имаме отсуство на македонскиот јазик преку литературата кај децата. Покрај читањето и информираноста на испитаниците, следува употребата на англизмите во секојдневната комуникација. Англизмите се употребуваат дома, во парк, во училиште, каде што тинејџерите остваруваат директна и непосредна комуникација, но важно е и колку ги употребуваат на социјалните мрежи, како и со кого најчесто употребуваат англизми, дали се тоа нивните другари, родители, наставници, браќа/сестри или, пак, непознати лица.

Тинејџерите најмногу ги користат англизмите со своите врстници, било да се тоа другарите, пријателите или браќата и сестрите. Според одговорите на испитаниците прикажани на сликата подолу, родителите се на некоја граница во однос на тоа колку тинејџерите со нив користат англизми при директен контакт, „бидејќи тие изрази ги користат како жаргон меѓу нив и сметаат дека родителите нема да ги сфатат“ (фразата е преземена од наодите од етнографскиот пристап).

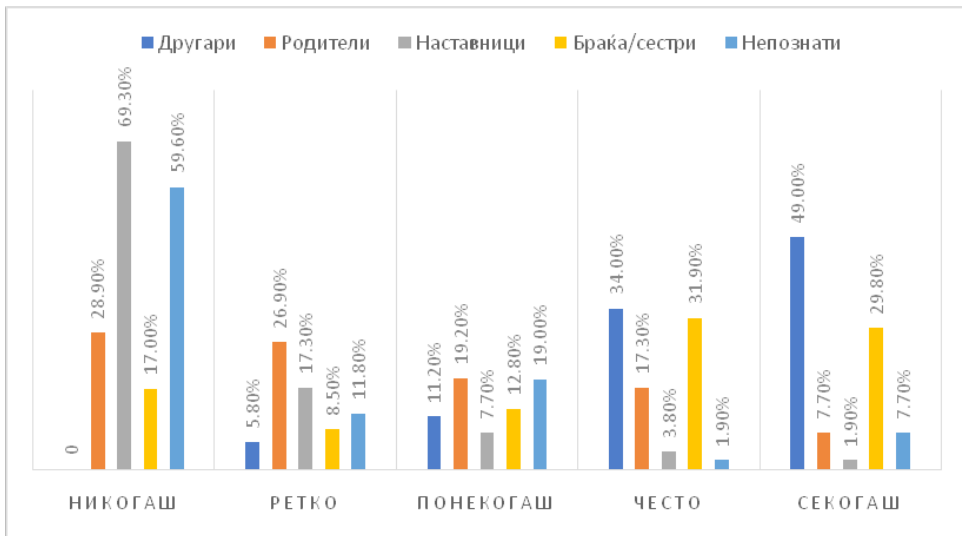
Слика 3: Користење англизми во секојдневната офлајн-комуникација

Со оглед на пандемијата и периодите на целосно затворање во домашни услови, тинејџерите истакнаа дека ја интензивирале навиката за постојано следење на социјалните мрежи – поминуваат меѓу три и пет часа дневно на „Инстаграм“ или „Тикток“. За целото тоа време, тие се изложени на допишување, коментирање на

фотографии и видеа, разменување пораки, така што кратенките на англиски зборови се присутни постојано. Таа комуникација на социјалните мрежи бара брзина, а за да ја постигнат, употребуваат англиски зборови и кратенки, како и емотикони или слики. Предолгото време поминато на социјалните мрежи создава навика за употреба на сите претходно наведени јазични или сликовни алатки, што при директната комуникација тешко се искоренува, така што кога ќе најдат на англиски збор, веднаш го адаптираат, најчесто додаваат македонски наставки за да го оформат зборот и да ја постигнат целта. Пораката е пренесена, разбрани се и разбираат што им е укажано, исто така и емотивниот аспект од еден емотикон или од една слика е доловен, бидејќи англизмите опфаќаат сè.

Слика 4: Користење англизми во секојдневната онлајн-комуникација

Прикажаните резултати се јасна слика на употребата на англизми, повторно најмногу се изразени бројките при комуникација со другарите, со браќата или сестрите, па следуваат родителите и најретко со наставниците и со непознати. Онлајн-комуникацијата со професорите е претежно изразена во групи на „Вибер“ или на некои од платформите за учење, така што секогаш внимаваат на обраќањето, па доколку има некој аспект на англизам, повеќе би се работело за некоја кратенка или потврда, на пример *okay, np – no problem*, но ништо поинаку, со тоа што *okay* би било напишано со македонска поддршка, на кирилица – *океј*. Со непознати на социјалните мрежи, тинејџерите се претпазливи, внимаваат и лесно препознаваат лажни профили, не комуницираат, но знаат да се шегуваат и тоа ја дава таа мала бројка на употреба на англизми и со непознати лица. Ако директно употребат англиски јазик, се чувствуваат сигурно, но и послободно при комуникацијата со нив, бидејќи имаат впечаток како да се допишуваат со некој што е на друг континент. Оваа постапка тие како тинејџери

ја сфаќаат сосема наивно и како шегување и пополнување на слободното време. Англизмите секако се во употреба, не се исклучок и тука, особено бидејќи емотивно тие повеќе ќе изразат задоволство или незадоволство преку нив.

ДИСКУСИЈА ОКОЛУ РЕЗУЛТАТИТЕ

Водењето на етнографскиот дневник со цел следење на интерперсоналната комуникација меѓу тинејдерите е сведок за употреба на англизмите, па ова се примери на некои од најчесто употребуваните англизми: „swirenav не сакајќи на пораката“, кратенки „gtk = good to know, добро е да се знае или корисно“. Следуваат изрази што се буквално преведени од англискиот јазик во македонскиот: „Тичр се плашам дека нема да стигнам, директен превод I'm afraid I won't make it“, наместо да се каже „се извинувам“, тие ја употребуваат фразата „се плашам“ и притоа даваат еден чуден и, за различни категории на луѓе, несфатлив пренос на пораката во македонскиот јазик, но на тинејдерите кои добро го владеат англискиот јазик, тоа им е познато и веднаш прифатливо за употреба и не ни размислуваат за решението и за соодветниот превод во нашиот јазик.

Нашите тинејдери не се исклучок од светот, напротив, ги следат модата и трендот, а тоа е да се користат англиски зборови за заемно разбирање со нивната генерација во целиот свет. Во едно истражување спроведено во однос на КОВИД и онлајн-социјализацијата кај младите, стои следното: „Податок на кој наидовме неодамна го привлече нашето внимание и предизвика сериозна загриженост, е фактот дека според неодамнешни истражувања до периодот кога сегашната генерација да наполни 80 години ќе има поминато 25% од нивните животи пред монитор за рекреативни цели“ (Поп Зариева и Илиев 2015: 1). Дури и во текот на спроведувањето на истражувањето, во делот на пополнување на анкетниот прашалник, тинејдерите често признаваа дека поминуваат многу време на социјалните мрежи, односно меѓу три и пет часа на ден. Последователно, разбирливо е зошто по *македонскиот јазик*, јазик на којшто најчесто се информираат тинејдерите бидејќи е мајчин, следува *англискиот јазик*. Кога сме кај информирањето, учењето и спознавањето на светот преку медиумите, важно е да нагласиме дека како јазик за информирање покрај англискиот, тие го одбираат оној јазик што им е поблизок во однос на факултетот што го одбираат и местото на живеење.

Англискиот јазик и англизмите се секојдневие за децата и тие изрази за нив спаѓаат во обичниот и неутрален секојдневен говор. Нема голема разлика во тоа со кого најмногу употребуваат англизми, во зависност од начинот или каналот на којшто се спроведува комуникацијата. Дали каналот ќе биде како во линеарниот модел на комуникација или интерактивниот, дали ќе биде во парк, во училиште, на интернет, доминираат англизмите тогаш кога тинејдерите си зборуваат со нивните врстници или браќа/сестри. Кога комуницираат онлајн со родителите и ги чекаат за информација, самото чекање додека нивните родители ја пишуваат пораката ги прави нетрпеливи, а тоа чувство е изразено преку следниов пример од етнографскиот дневник: „Леле

значи мајка ми/татко ми, тајпа сто саати...“ (type = типкање на тастатура, пишување пораки, се користи англизам бидејќи и кога чекаме порака, доколку телефонот ни е наместен на англиски јазик, а речиси кај сите тинејџери е на англиски, долу пишува „typing“ и тие механички го употребуваат тој новосоздаден англизам, а не дека не го знаат македонскиот еквивалент). Со текот на времето, тоа им станува практика, па доколку се изразат со „типка или пишува“, ќе им биде чудно и далечно, односно полека и несвесно настанува отуѓувањето.

Друг дел од англизмите што се употребуваат се првенствено поврзани со онлајн-школството, така што логично е тоа да го дискутираат со соучениците. Од етнографскиот дневник издвојуваме фрази и зборови како: „Скајпот не ме пушта да влезам на call“; „Решена е и таа вежба, само не се познава заради flash-ot“; „Кликам join и не ме joinuva“; „За овој ass не си го знам pass, ставете ме на вибер“; „Ќе ви пишам на word за полесно“. Сите овие англизми се резултат на онлајн-учењето, *call* е повик, *join* е да се приклучи, *ass* е кратенка за *account*, односно профил на определена социјална мрежа, *pass* е кратенка за *password*, лозинка за влез. Ова се англизмите што ја даваат бројката на употреба со наставниците, бидејќи кога на онлајн-час ќе се случи нешто, дел од нив се смирени и ќе се потрудат да објаснат на македонски, а другите можат да испаничат, бидејќи не се на часот или можеби некој ги исфрлил од повикот, па веднаш реагираат, не размислувајќи на зборовите што ќе ги употребат.

Потоа, кога разговараат за облека, особено девојчињата, постојано се користат англизми, на пример: „аутфит, фитчек, кроп-топ“, а тоа сигурно нема да го кажат на нивните родители или наставници. Момчињата зборуваат за видеоигри и, нормално, само меѓу нив ќе се разберат дека ја поминале војната во играта и „килнале“¹ многу зомбија, па победиле. Кога станува збор за видеоигри, особено на глобално ниво е изразена употребата на англизми, бидејќи вмрежено играат деца од цел свет и користат еден ист жаргон, така што се разбираат од каде и да се, но тоа повторно се врсници.

Иако и претходно беше споменато, целото онлајн-функционирање, особено поради пандемијата, придонесе за поголема употреба на англизмите во директната комуникација кога тинејџерите се во парк, во училиште, кога се излезени некаде итн. Кај нив често се случува кога треба да се обратат, да размислат малку пред да употребат англизам, да помислат дали знаат превод на македонски, бидејќи значењето сигурно го знаат, но дали го знаат нашиот еквивалент и, доколку не, колку ќе бидат подготвени да го објаснат зборот. Со родителите се чувствуваат пофлексибилно, но знаат дека не би ги разбрале за што комуницираат меѓу нив, така што при офлајн-конверзација ретко користат англизми, а доколку им кажат нешто, тоа се кратки изрази како „yes, no, okay, see you, random“, а кога ќе се допишуваат со родителите, речиси никогаш и да не користат англизми. Бројките во однос на употребата на англизми со наставниците е дури и поизразена во делот *никогаш*, бидејќи знаат дека мораат да се изразуваат формално. Оттука, македонскиот јазик

¹ „outfit“ = целокупен изглед на облека; „fit check“ = изглед за фотографирање; „crop top“ = женска кратка маичка; „kill“ = убива.

останува за формалната употреба, бидејќи со наставниците англизмите ретко или речиси и да не се користат воопшто, со тоа што малку е поблага бројката кон понекогаш или ретко при комуникација во живо, наспрема онаа во пишувана форма. Таму внимаваат никогаш да не употребат англизми, а од тоа можеме да заклучиме дека културата и формалното обраќање се на ниво и децата се совесни дека треба да внимаваат како се обраќаат формално и да учат дека како што растат, ќе имаат повеќе улоги во општеството и јазикот ќе биде одлика на тоа какви личности се.

Сепак, станува дискутабилно и тоа дека тие поприродно и поблиску ги чувствуваат англискиот јазик и англизмите во однос на македонскиот јазик. Тоа може да се види и по нивниот одговор во однос на комуникацијата со непознати. Процентот и тука за употреба на англизми е мал и незначителен; во формален однос, дали во живо или онлајн, младите употребуваат македонски јазик. Настрана од употребата на англизмите, она што е позитивно да се истакне е дека поради сите кампањи на познати личности и видеа што ги гледаат на социјалните мрежи за онлајн-заведување, постоењето на лажни профили и злоупотребата на фотографии, оваа целна група што е дел од истражувањето никогаш не наишла на такви проблеми и свесноста за несподедувањето на приватни информации за себеси е подигната на високо ниво.

ЗАКЛУЧОК

Некој рекол: „Да си роден Англичанец/говорител на англиски јазик е да добиеш врвна награда на животна лотарија“, но познато е и дека колку повеќе јазици познаваш, толку си побогат. Јазиците нè облагородуваат, навидум се само алатка, но се цела филозофија и дел од нашето постоење. На почетокот, секој од нас го учи и го негува мајчиниот јазик, а во текот на животот настанува избор или наметната обврска да научиме некој друг јазик. Според општествените околности, некои учат втор јазик веднаш, а други подоцна во животот, некои никогаш нема да научат друг јазик целосно, туку само за да се разбираат и да се снајдат во светот. Експанзијата на англискиот јазик за тинејдерите е среќа и блискост, исто така и опција за да се комуницира побрзо и полесно, макар и да се навреди или да се повреди другиот, односно другите примачи на пораката. Сепак, таа комуникација се случува меѓу определена целна група – тинејдери со нивните врсници. Нивото на обраќање кон повозрасен, кон претпоставени, е задржано на македонскиот стандарден јазик. Степенот на познавање на вистинското значење на зборовите варира и ќе варира, тоа е она на што треба да се работи со децата во и надвор од образованието за да создадеме квалитет и добри граѓани.

Библиографија

Единици на кирилица

- Атанасов И (1998) „Каде оди нашиот јазик?“. Во: *Јазикот во практиката*.
- Белон К и Мино К (2004) „Говорни акти“. Во: *Комуникација*, стр. 87-121. Скопје: Логос-А.
- Вељановска К (2000) „За англиските зборови во јазикот на јавното општење“. Македонскиот јазик во јавното општење. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Груевски Т (2004) *Комуникации и култура*. Скопје: Студентски збор.
- Ѓуркова А (2012) „Современи промени во македонскиот стандарден јазик“. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. <https://journals.ukim.mk/index.php/philologicalstudies/article/view/544/466>
- Ефтимоска Т Б (2010) *Современ Македонски Јазик во областа на новинарството и на односите со јавноста*. Скопје: Висока школа за новинарство и односи со јавност.
- Поп Зариева Н и Илиев К (2015) Влијанието на интернетот врз јазичната култура, когнитивниот и академскиот развој на младите. Штип: Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“.
- Хелд Д (2010) „*Космополитизам: идеи, реалност и недостатоци*“. Во: Хелд Д и Мекгру Е (ур.), *Управување со глобализација: Моќ, власт и глобално управување*. Скопје: Академски печат.
- Шолте Ј А (2008) *Глобализација: критички вовед (2 изд.)*. Скопје: Академски печат.

Единици на латиница

- Castells M (2004) *The Power of Identity (2nd ed.)*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells M (2010) *The Rise of the Network Society (2nd ed.)*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishing.
- Crystal D (2003) *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiske J (1990) *Introduction to communication studies (2nd ed.)*. London: Routledge.
- Giddens A (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Lewis P M, Simons G F and Fenning C D (eds.) (2013) *Ethnologue: Languages of the world (17th ed)*. Dallas: SIL International. <http://www.ethnologue.com>

Li C and Lalani F (2020) “The COVID-19 pandemic has changed education forever. This is how”. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning> (accessed 6 June 2021)

McCrum R (2010) *Globish – How the English Language Became the World’s Language*. New York City: W. W. Norton & Company.

Mooney A and Evans B (2007) *Globalization: The Key Concepts*. New York: Routledge.

West R and Turner L H (2012) *IPC*. Boston: Wadsworth, Cengage Learning.

Асс. м-р Блаже Јосифовски

Институт за социолошки и политичко-правни истражувања,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
blaze.j@isppi.ukim.edu.mk

АНАЛИЗА НА ФАКТОРИТЕ НА ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОДЛИВОТ НА ВРАБОТЕНИТЕ

Апстракт

Одливот на вработени се однесува на целокупниот процес на заминување или заменување на вработените во една организација. Тој опфаќа доброволно и недоброволно одлевање на вработени од една организација. Станува збор за поширок поим што го опишува движењето на вработените надвор од организацијата, без оглед на причината. Инаку, оваа научна дисциплина главно се занимава со феноменот поврзан со доброволното заминување на вработените од организациите.

Процесите поврзани со доброволното заминување на вработените се значајна грижа за организациите, бидејќи докажано влијаат негативно врз продуктивноста, перформансите, профитабилноста и севкупната организациска ефективност. Затоа, овој труд има цел да анализира дел од главните фактори на влијание што придонесуваат за одливот на вработени од организациите. Се прави преглед на неколку главни фактори, како што се: работното задоволство, кариерните можности, организациската култура и организациската посветеност.

Методологијата на истражување се состои од систематски преглед на литературата, со синтетизирање на постојните емпириски студии и теоретски рамки поврзани со одливот на вработените и поврзаните фактори на влијание. Анализата ќе придонесе кон постојното знаење за одливот на вработените и ќе послужи како основа за идни истражувања во оваа област, кои би им помогнале на македонските компании да ги задржуваат вработените кои им се потребни за нивен раст и развој.

Клучни зборови: одлив на вработени, работно задоволство, кариерни можности, организациска култура, организациска посветеност

ВОБЕД

Одливот на вработени претставува еден од најкритичните предизвици со којшто се соочуваат организациите од сите видови индустрии. Како што се развива глобалната економија, така се развиваат и факторите што влијаат врз тоа зошто вработените избираат да заминат од нивните моментални работни позиции и да напуштат одредена организација (Cappelli et al. 2013). Феноменот на одлив на вработени носи повеќе различни импликации за организациите, опфаќајќи влијанија врз продуктивноста, моралот, профитот и одржливоста (Dobbs et al. 2015). Следствено, подоброто разбирање на сложената мрежа на фактори што предизвикуваат заминување на вработените станува фокусна точка на сè поголем број на научни истражувања поради зголемената важност на луѓето во креирањето на конкурентска предност помеѓу организациите.

Овој труд почнува со претставување на теоретскиот развој на областа и идентификувањето на различните влијанија што се во основата на одливот на вработените. Со расчленување на сложената интеракција помеѓу организациските и индивидуалните фактори, подобро ја разбираме сложената динамика што го обликува одливот на вработените. Од економските промени на макрониво до интерперсоналната динамика на микрониво, секој фактор врши свое уникатно влијание, придонесувајќи за заминувањето на вработените од организациите. Врз основа на обемната литература што опфаќа интердисциплинарност помеѓу организациската психологија, управувањето со човечки ресурси и социологијата, оваа анализа се обидува да обезбеди сеопфатно разбирање на повеќеслојната природа на одливот на вработените. Преку синтетизирање на постојните истражувања и нудење на нови сознанија, овој труд настојува да обезбеди неопходно знаење за оваа област на македонски јазик, со што би се помогнало во справувањето и ублажувањето на предизвиците што ги носи одливот на вработените. Како што навлегуваме во анализата на факторите на влијание врз одливот на вработените, ги разоткриваме сложеноста на современите работни места и начините преку коишто организациите ги постигнуваат своите цели, преку соодветно управување со внатрешните и надворешните сили на влијанија врз нивните вработени.

1. ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРАТА И НА НАУЧНОИСТРАЖУВАЧКИТЕ ДОСТИГНУВАЊА

Најголем дел од денешната основа на современите теории за одлив на вработени е формиран во период од околу пет години, односно од 1977 до 1981 година. Токму тогаш, модели за разбирање на процесите поврзани со одливот на вработени, кои во денешно време се многу користени од страна на истражувачите и на практичарите, се претставени по првпат (на пример: Mobley 1977; Mobley et al. 1979; Mobley et al. 1978; Muchinsky & Morrow 1980; Price 1977; Price & Mueller 1981; Steers & Mowday 1981).

Оттогаш се поминати повеќе од четириесет години, но оваа група на т.н. „основни модели“ продолжува да го обликува денешното размислување околу процесите поврзани со одливот на вработени. Иако, во меѓувреме, многу истражувачи имаат предложено нови теоретски рамки за процесите на одлив на вработени (на пример: Gerhart 1990; Hom et al. 1992; Lee & Mitchell 1994; Sheridan & Abelson 1983), сепак овие понови модели честопати повеќе се оценуваат како еден вид на дополнување на претходните основни теоретски модели.

Важно е да се истакне дека секој од основните модели првично се претставува и се разработува како уникатен и различен, но понатамошното истражување и концептуализирање на моделите низ годините покажува дека, всушност, и не се многу различни едни од други. Напротив, тие сосема добро се усогласени околу централните механизми на процесите поврзани со одливот на вработени од организациите. На пример, основните модели постојано се потпираат на „афектот“, изразен во форма на „работно задоволство“ или „организациска посветеност“. А малку подоцна се појавуваат и првите поврзувања на одливот на вработени со денешниот познат термин „организациска посветеност“ (Porter et al. 1974).

Друг важен елемент на теоретските модели за одлив на вработени е широката употреба на **бихевиористичките намери**, особено намерата за напуштање/останување. Оригиналниот модел на Мобли (1977) е првата теоретска рамка што ги вклучува бихевиористичките намери, но многу од истражувачите на основните теоретски модели имаат прифатено слични или сродни конструкции (на пример: Price & Mueller 1981; Steers & Mowday 1981). Низ годините, истражувањата преку тестирања ја имаат потврдено корисноста на бихевиористичките намери како предвидувачи на одливот на вработени. За дел од истражувачите, тие се едни од најдобрите, ако не и најдобрите предвидувачи на одливот на вработени, посебно во ограничени услови, кога нема можност за потврдување на директна каузална врска со крајниот исход – заминување од работното место (Carsten & Spector 1987; Hom et al. 1992).

T-1: Клучни придонеси на секоја од истражувачките епохи за одливот на вработени

Епоха	Клучни придонеси
Зачеток на науката поврзана со одливот на вработени	<ul style="list-style-type: none"> – Утврдување и признавање на трошоците на организациите поврзани со одливот на вработени – Почетни истражувања за причините за одливот на вработени
Формативни години	<ul style="list-style-type: none"> – Предвидувачка валидација на тестови – Централност на работното задоволство и на организациската посветеност – „Реални прегледи“ на работни места – Стандарден дизајн на истражувања
Воспоставување на основни модели	<ul style="list-style-type: none"> – Основните конструкти на Марч и Сајмон: Работно задоволство и работни алтернативи – Мобли, моделот од 1977 година: Средни врски помеѓу задоволството од работата и одливот – Сеопфатни таксономии на причините за одлив – Рационално донесување одлуки: Споредби на работни места врз основа на субјективна очекувана корист
Нормална наука: Теоретско тестирање и усовршување	<ul style="list-style-type: none"> – Алтернативни средни врски помеѓу задоволството од работата и одливот – Теоретски усовршувања на моделите на Прајс и Мобли – Проширен сет на причински фактори: Работни перформанси, организациска посветеност, карактеристики на пазарот на трудот – Повеќе начини за напуштање на работното место, вклучително и импулсивни откажувања – Алтернативни одговори покрај откажувањето – Функционален одлив: Признание дека одливот не е секогаш негативен
Контрареволуција: Појавување на т.н. „расплетувачки модел“	<ul style="list-style-type: none"> – Воведување на т.н. „шокови“ во теоретските модели како критични настани што поттикнуваат мисли за заминување – како клучни двигатели на одливот – Идентификување на повеќе патеки за одлив: Заснован на скрипта, понуда за работа, заминување врз основа на влијание – Брзина на одливот – „шоковите“ поттикнуваат побрзо заминување – Пионерска квалитативна методологија за теорија – тестирање
Теорија и истражувања во 21 век	<ul style="list-style-type: none"> – „Вградување во работните места“ – идентификување со работните места од страна на вработените и влијанието на силите на членството во заедница – Други облици на „вградување“: Професионалната „вграденост“ идентификување со професијата – Еволутивен процес на барање работа – динамично учење поврзано со процесот, каде што оние што бараат работа подобро ги разбираат пазарите на трудот – Односи помеѓу вработените и организациите и системи за управување со човечки ресурси како влијанија врз колективниот одлив – Односите помеѓу колективниот одлив и организациските перформанси

Извор: Адаптирано според Hom P, Lee T, Shaw J & Hausknecht J (2017) “One Hundred Years of Employee Turnover Theory and Research”. *Journal of Applied Psychology*, 102. doi: 10.1037/apl0000103.

2. ОСНОВНИ ТЕОРЕТСКИ МОДЕЛИ

2.1. Марч и Сајмон – Теорија на организациски еквilibrium

Во нивното дело насловено *Организации*, Марч и Сајмон (1958) ја воведуваат општата теорија за мотивација, наречена организациска рамнотежа или организациски еквilibrium, која ја опишува способноста на организацијата да им плати на членовите за да ги мотивира да го продолжат своето учество во нејзините активности. Според неа, секој член учествува сè додека има поттикнувања, како што е платата, кои со својата понуда се совпаѓаат со придонесите на членот (вработениот) во организацијата или ги надминуваат. Секој вработен добива сет поттикнувања од организацијата, кои содржат поттик што има посебна субјективна корисност. За возврат, членот придонесува со својата работа кон организацијата. И поединецот и организацијата се стремат кон рамнотежна состојба помеѓу поттикнувањата и работните придонеси. Според авторите, оваа рамнотежа го гарантира опстанокот на една организација.

Според оваа теорија, зголемувањето на поттикнувањата во однос на придонесите влијае во насока на намалување на склоноста на членот (вработениот) да ја напушти организацијата. Во обратен случај, доколку има спротивен процес, во којшто работните придонеси на вработениот ги надминуваат поттикнувањата, се зголемуваат склоностите на вработениот да ги напушти организацијата и работното место. Па така, рамнотежата помеѓу поттикнувањата и работните придонеси е функција на две различни, но меѓусебно зависни мотивациски компоненти: т.н. „воочена пожелност на движење (напуштање)“ и „воочена леснотија на движење (напуштање)“.

„Воочена пожелност на движење“

Примарниот фактор на влијание е задоволството на поединецот од работата; односно, работното задоволство ја намалува воочената желба за движење (напуштање). Марч и Сајмон (1958) идентификуваат три извори на работно задоволство. Прво, усогласеноста на работните карактеристики со сликата на вработениот за себеси. Според авторите, незадоволството произлегува од разликата помеѓу реалноста и его-идеалот што го поседува поединецот. Колку е поголема неусогласеноста, толку е поизразена желбата за бегство од ситуацијата (March & Simon 1958: 94). Релевантни димензии на оваа слика за себеси се: перципираната независност (автономност) во работата на поединецот, задоволувањето на интересите од страна на надзорните практики, како што се платата, учеството во задачите, и образовното ниво.

Освен задоволството од работата, според оваа теорија – организациската големина го обликува посакувањето за напуштање на организацијата, односно колку

е поголема организацијата, толку се поголеми можностите вработениот да се оствари во таа организација преку внатрешен организациски трансфер и затоа толку е помала и воочената желба за напуштање на организацијата (March & Simon 1958: 99).

Од друга страна, авторите забележуваат можност за обратно движење, односно организациската големина може да ја зголеми желбата за напуштање на работното место, поради организациските улоги, но и другите улоги што ги има поединецот во една таква голема организација, кои стануваат помалку компатибилни со тоа што го посакува вработениот и на тој начин создаваат поголемо незадоволство.

Само неколку истражувања директно ја имаат тестирано теоријата на Марч и Сајмон (1958) (на пример, Mobley 1982), но нивната концептуализација сепак има влијаено врз сите генерации на теоретичари од оваа област. Нивната главна работа го има обликувано современото размислување за одливот на вработени.

2.2. Портер и Стирс – Модел на „исполнети очекувања“

Теоријата на Портер и Стирс како централни детерминанти на одлуките за напуштање од страна на вработените ги става исполнувањето на очекувањата на вработените. Тие тврдат дека, иако повеќето вработени ги ценат платата, унапредувањата, односите со надредените и интеракциите со своите колеги, сепак тие имаат свои групи на очекувања. Ако организацијата не успее да ги исполни очекувањата на поединецот, ќе произлезе незадоволство и се зголемува веројатноста за напуштање. Тие гледаат на ова како на процес на балансирање помеѓу перципираните или потенцијалните награди со посакуваните очекувања (Porter & Steers 1973: 171). Поконкретно, Портер и Стирс сметаат дека очекувањата од работни награди се флуидни уште од почетокот на вработувањето, па сè до некој подоцнеж период, кога поединецот одлучува да остане или да замине. На пример, двајца нови вработени кои имаат слични работни очекувања уште на почетокот, подоцна можат да ги исполнат нивните очекувања на различни начини.

Очекуваните награди од страна на еден вработен можат да бидат исполнети или надминати со работата, што резултира со задоволство и учество, но друг вработен може да открие дека работата не ги исполнува неговите очекувања, притоа предизвикувајќи незадоволство и повлекување. Со тоа, Портер и Стирс поставуваат каузална врска, каде што: неисполнети очекувања → незадоволство од работата → одлив.

Моделот на Портер и Стирс претставува клучен теоретски напредок во истражувањето на одливот на вработени. Тие воведуваат интегративна и важна конструкција – исполнети очекувања, која ги сумира ефектите од поголем број фактори поврзани со работата и го признава постоењето на личните атрибути што со себе ги носат вработените, кои влијаат врз различни нивоа на очекувања кај нив.

2.3. Мобли – Процес на одлив на вработени

Мобли (1977) елаборира модел на процес во којшто незадоволството еволуира во одлив на вработени. Тој теоретизира линеарна низа што го има следното движење: незадоволство → мисли за напуштање → евалуација на субјективна очекувана корист од барање на друга работа и трошоци при напуштање → намери за барање на друга работа → евалуација на алтернативи → споредба на алтернативите со сегашната работа → намери за напуштање → напуштање.

Според голем број истражувачи, теоријата на Мобли најмногу го унапредува разбирањето на процесот на одлив на вработени и има привлечено најмногу емпириски истражувања. Иако Марч и Сајмон (1958) дале поттик на модерната теорија и модерното истражување, моделот на Мобли (1977) доминира во целата подоцнежна работа на феноменот наречен „одлив на вработени“. Неговиот модел поттикнал значителни истражувања за неговата валидност и инспирирал цела серија на последователни теоретски елаборации или доработки. Некои теоретичари (Mobley et al. 1979) го прошируваат овој модел на Мобли со воведување на повеќе детерминанти/фактори во процесот. Други истражувачи го усовршиле овој модел со реконфигурирање на интервентните механизми што предизвикуваат незадоволство (Hom & Griffeth 1991) или со објаснување на повлекувањето како само еден од повеќекратните правци во одливот на вработени (Lee & Mitchell 1994).

Во една или друга форма, концептуализацијата на одливот на вработени на Мобли продолжува да го обликува современото размислување (Allen et al. 2014; Hom et al. 2012; Lee & Mitchell 1994).

2.4. Прајс – Структурен модел

Со сеопфатен преглед на претходната литература, социологот Џејмс Прајс (1977) го развива својот модел, кој ги интегрира минатите наоди за одливот на вработени. Според него, платата, интеграцијата, инструменталната комуникација, формалната комуникација и централизацијата го обликуваат работното задоволство, што влијае врз одливот на вработени. Понатаму, можностите, или достапноста на алтернативно вработување, ја ублажуваат врската помеѓу работното задоволство и одливот. Почетните истражувања на овој ран модел последователно имаат инспирирано посеопфатна теорија.

Потоа, овој модел се надополнува од страна на Прајс и Милер (1981), кои предлагаат дека повторувачката работа (на пример, рутинизацијата) го намалува задоволството и дека кај работниците кои учествуваат во одлуки поврзани со работата, примаат доволно информации поврзани со работата, формираат блиски пријателства со колегите на работа, заработуваат добар и праведен надомест и уживаат можности за унапредување има поголема веројатност да бидат задоволни. Задоволството од работата, пак, ги зголемува намерите за останување, додека професионалноста, генерализираната обука и обврските/задачите со коишто веќе се запознаени, ги

ослабуваат овие намери. Според овој модел, намерите за останување и можностите за вработување на друго место го одредуваат потенцијалниот одлив на вработени.

3. ФАКТОРИ НА ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОДЛИВОТ

3.1. Работно задоволство

Истражувањето на работното задоволство е позната и многу застапена област во рамките на повеќе дисциплини, која ги опфаќа организациското однесување, психологијата и управувањето со човечките ресурси. Оваа дисциплина се фокусира на разбирање на факторите што придонесуваат за субјективните искуства и оценки на вработените за нивната работа, вклучувајќи го и нивото на задоволство што тие го добиваат од нивните работни места (Locke et al. 1976). Со текот на годините, истражувачите имаат постигнато значајни достигнувања во истражувањето на оваа тема, што има доведено до подлабоко разбирање на задоволството од работата и на нејзините импликации. Како и во случајот со конструктот „намера за заминување“, и тука научните достигнувања би се сумирале на следниот начин.

Концептуализација и мерење: Истражувачите имаат постигнато значителен напредок во концептуализацијата и мерењето на задоволството од работата, преку развивање на различни теоретски рамки, како што се моделот на карактеристики на работата, теоријата на несовапаѓање и теоријата на афективни настани, кои даваат основа за разбирање и проучување на задоволството од работата (Warr et al. 1979; Spector 1997; Hulin et al. 2003). Дополнително, развиени се валидни и веродостојни мерки, како што се: Анкетата за задоволство од работата, Прашалникот за задоволство „Минесота“ и Описниот индекс на работата, за да се проценат нивоата на задоволство од работата на поединците (Spector 1997).

Фактори: Главно, можеме да ги поделеме на истражувања на внатрешните фактори и истражувања на надворешните фактори на влијание врз работното задоволство. Внатрешните фактори се однесуваат на природата на работата, како што се: работната автономија на поединците, разновидноста на задачите, искористувањето на вештините и давањето на соодветен фидбек за завршената работа (Locke et al. 1976; Spector 1997). Надворешните фактори опфаќаат аспекти како што се: платата, можностите за унапредување, рамнотежата помеѓу работата и животот, односите со колегите, поддршката од непосредните раководители и организациската култура (Locke et al. 1976; Spector 1997; Hulin et al. 2003). Разбирањето на овие конструкти им помага на организациите да дизајнираат интервенции за подобрување на работното задоволство.

Но, треба да се има предвид дека освен горенаведените конструкти, има и други што се истражуваат и покажуваат влијание. Како пример можат да се земат Кох и Гох (1995), кај коишто најзначајните фактори што се истакнуваат се: кариерниот раст,

идентитетот на компанијата и финансиските награди. Резултатите им покажуваат дека поголемото задоволство од овие фактори предизвикува помали намери за напуштање на работната организација.

Индивидуални и организациски резултати: Истражувањата на работното задоволство даваат објаснувања за влијанието што овој конструкт го има врз поединците и организациите, па така, тие постојано покажуваат позитивна врска помеѓу задоволството од работата и индивидуалните резултати, вклучувајќи повисоки работни перформанси, зголемена организациска посветеност, намалено отсуство од работа и пониски стапки на обрт (Locke et al. 1976; Mobley 1977; Spector 1997; Wright 2000; Hulin et al. 2003). Покрај тоа, задоволните вработени имаат тенденција да имаат подобра психолошка благосостојба и да искушат помалку стрес и исцрпеност. На организациско ниво, поголемото задоволство од работата е поврзано со подобрена продуктивност, поголем ангажман на вработените и зголемено задоволство на клиентите (Locke et al. 1976; Mobley 1977; Spector 1997; Wright 2000; Hulin et al. 2003).

3.2. Организациска посветеност

Организациската посветеност е повеќедимензионален конструкт што привлекува значајно внимание на полето на организациското однесување, психологијата и управувањето со човечките ресурси. Овој конструкт ја опфаќа психолошката приврзаност, идентификацијата и лојалноста на вработените кон нивните организации, и како таа се одразува на нивната подготвеност да придонесат со нивните напори и да останат во организацијата (Mowday et al. 1979). Во истражувањето на Ален и Мејер (1990), јасно може да се забележи дека во организациите, вработените со силна/висока поврзаност или посветеност кон организациите имаат слаби намери да си заминат, во споредба со слабата/лошата приврзаност или посветеност на вработените.

Истражувачите на овој конструкт имаат направено напредок во испитувањето на различните аспекти и фактори на организациската посветеност, на тој начин разбирајќи повеќе за нејзината сложеност и за нејзиното значење. Теоретските рамки, како што е моделот со три компоненти (Meyer et al. 1991), обезбедуваат сеопфатни перспективи за различните димензии на посветеноста, вклучувајќи афективна, континуирана и нормативна посветеност (Dunham et al. 1994). Понатаму, истражувањата идентификуваат голем број детерминанти што ја обликуваат посветеноста на вработените, како што се: карактеристиките на работата, стилите на лидерство, организациската култура, социјалната поддршка и перцепцијата за кариерните можности (Mowday et al. 1979). Ова богатство на истражувања го продлабочува нашето разбирање за основните процеси што ја поттикнуваат организациската посветеност. Научните сознанија за влијанието на овој конструкт им помагаат на организациите да развијат стратегии и интервенции насочени кон поттикнување на повисоки нивоа на посветеност меѓу нивните вработени, на крајот подобрувајќи ги ангажираноста на вработените, перформансите на работата и организациската ефективност.

3.3. Кариерни можности

Кариерните можностите како конструкт се темелат на субјективната евалуација и интерпретација на поединците за потенцијалот за раст, напредок и професионален развој во рамките на нивните сегашни или потенцијални организации. Испитувањето на перцепцијата за кариерни можности опфаќа различни димензии, вклучувајќи ги: перципираните можности за унапредување, можностите за развој на вештини, пристапот до предизвикувачки задачи и достапноста на програми за менторство или ментор (Arthur 2018; Morgeson et al. 2020). За истражувачите, факторите што ја обликуваат перцепцијата на поединците за кариерните можности ги земаат предвид влијанијата на: организациските практики, лидерската поддршка, организациската култура и трендовите во индустријата (Arthur 2018; Morgeson et al. 2020).

Преку овој конструкт (перцепцијата на кариерни можности), јасно може да се забележи разликата помеѓу објективните организациски фактори и субјективните перцепции на поединците, нагласувајќи ја клучната улога на самоефикасноста, социјалните споредби и аспирациите за кариера во обликувањето на нечија интерпретација на достапните изгледи за напредок во кариерата (Arthur 2018; Morgeson et al. 2020). Со разјаснување на динамиката на перцепцијата на можностите за кариера, истражувачите обезбедуваат вредни сознанија за организациите што сакаат да привлечат и да задржат таленти, како и да дизајнираат стратегии за подобрување на перцепциите на вработените за раст и напредок во организацискиот контекст.

3.4. Организациска култура

Организациската култура опфаќа субјективно толкување, разбирање и евалуација на поединците, на заедничките вредности, норми, верувања и практики во една организација. Проучувањето на перцепцијата на организациската култура навлегува во когнитивните процеси преку коишто вработените создаваат смисла за нивната работна средина, вклучувајќи ги нивните перцепции за мисијата на организацијата, визијата, стилите на лидерство, моделите на комуникација и целокупната работна атмосфера (Schein 1990, 1996; Denison 1990).

Истражувањата на факторите што влијаат врз тоа како вработените ја перципираат организациската култура ги вклучуваат, пред сè, личносните карактеристики, процесите на социјализација, лидерските однесувања, организациската комуникација и културната усогласеност помеѓу личните вредности на вработените и организациската култура (Schein 1990, 1996). Покрај тоа, истражувањата ја истакнуваат динамичната природа на перцепцијата на организациската култура, бидејќи може да еволуира и да варира на различни организациски нивоа и супкултури (O'Reilly III et al. 1991).

Со стекнување увид во перцепциите на поединците за организациската култура, истражувачите и практичарите можат подобро да разберат како културата ги обликува ставовите, однесувањата на вработените, работното задоволство и, на крајот,

намерите за останување или напуштање на работната позиција и организацијата (Schein 1990, 1996; Denison 1990; O'Reilly III et al. 1991). Дополнително, ова разбирање им овозможува на организациите проактивно да управуваат со нивната култура, поттикнувајќи позитивна и поддржувачка работна средина што се усогласува со перцепциите на вработените и придонесува за нивниот ангажман, нивната посветеност и нивната благосостојба (Denison 1990).

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Овој труд направи преглед на феноменот поврзан со одливот на вработени и неговите поврзани фактори на влијание. Одливот на вработени опфаќа и доброволно и недоброволно заминување од организацијата, но овој преглед првенствено се фокусираше на доброволниот аспект, бидејќи претставува значителна грижа за организациите. Се покажа дека доброволниот одлив има штетни ефекти врз продуктивноста, перформансите, профитабилноста и севкупната организациска ефективност. Воедно, анализата на овој труд испита неколку клучни фактори на влијание што придонесуваат за одлив на вработени од организациите, како што се: задоволството од работата, можностите за кариера, организациската култура и организациската посветеност. Во литературата, овие фактори постојано се идентификуваат како важни двигатели на одливот на вработените.

Наодите од оваа студија ја нагласуваат важноста од решавање на овие фактори на влијание за да се намали одливот на вработените и да се подобрат напорите за нивно задржување. Организациите треба да се стремат да создадат позитивна работна средина, која поттикнува работно задоволство преку усогласување на задачите, одговорностите и наградите со потребите и аспирациите на вработените. Обезбедувањето на значајни можности за кариера и изгледи за раст може да придонесе за ангажираност и лојалност на вработените.

Покрај тоа, организациската култура игра клучна улога во влијанието на одливот на вработените. Поддржувачката и инклузивна култура што ја цени благосостојбата на вработените, поттикнува отворена комуникација и промовира чувство на припадност, може позитивно да влијае врз задржувањето на вработените. Организациите треба да негуваат култура што се усогласува со вредностите на вработените и којашто обезбедува соодветна работна средина, каде што поединците можат да напредуваат и да се чувствуваат мотивирани да останат.

Понатаму, организациската посветеност, како од перспектива на вработените, така и од организациски аспект, е од витално значење за ублажување на одливот. Организациите треба да инвестираат во градење на силни односи со вработените, осигурувајќи дека тие се чувствуваат ценето и поврзано со мисијата и со целите на организацијата. Слично на тоа, вработените треба да покажат посветеност за нивната работа и за нивната организација, поттикнувајќи чувство на лојалност и посветеност.

Систематскиот преглед на литературата обезбеди сеопфатен преглед на постојното знаење за одливот на вработените и за неговите фактори на влијание. Оваа

анализа служи како основа за идните истражувачки напори во оваа област, особено за македонските компании што сакаат да ги подобрат своите стратегии за задржување на вработените и да поттикнат раст и развој.

Како заклучок, со разбирање и решавање на факторите на влијание идентификувани во овој труд, организациите можат да преземат проактивни мерки за да го намалат одливот на вработените и да ги подобрат нивните вкупни перформанси. Задржувањето на талентирани вработени е клучно за одржлив успех и конкурентност во денешното динамично деловно опкружување. Идните истражувања и практични интервенции треба да продолжат со подлабоко истражување на факторите и на тоа како тие влијаат во македонскиот контекст, со посебен осврт на македонската ИТ-индустрија, како една од најбрзорастечките.

Користена литература

Allen D G, Hancock J I, Vardaman J M & Mckee D N (2014) “Analytical mindsets in turnover research”. *Journal of Organizational Behavior*, 35(Suppl 1): S61-S86. <https://doi.org/10.1002/job.1912>

Arthur N & McMahon M (eds.) (2018) *Contemporary Theories of Career Development: International Perspectives (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315276175>

Cappelli P & Keller J R (2013) “Classifying work in the new economy”. *Academy of Management Review*, 38: 575-596.

Denison D R (1990) *Corporate culture and organizational effectiveness*. John Wiley & Sons.

Dobbs R, Koller T & Ramaswamy S (2015) “The future and how to survive it”. *Harvard Business Review*, 93(10): 48-62.

Dunham R B, Grube J A & Castañeda M B (1994) “Organizational commitment: The utility of an integrative definition”. *Journal of Applied Psychology*, 79(3): 370-380. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.79.3.370>

Griffeth, Rodger & Lee, Thomas & Mitchell, Terence & Hom, Peter (2012) “Further Clarification on the Hom, Mitchell, Lee, and Griffeth (2012) Model: Reply to Bergman, Payne, and Boswell (2012) and Maertz (2012)”. *Psychological bulletin*, 138. 871-5. [10.1037/a0029277](https://doi.org/10.1037/a0029277)

Hom P W & Griffeth R W (1995) *Employee turnover*. Cincinnati, OH: South-Western College Publishing.

Hom P W, Lee T W, Shaw J D & Hausknecht J P (2017, January 26) "One Hundred Years of Employee Turnover Theory and Research". *Journal of Applied Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/apl0000103>

Hulin C L & Judge T A (2003) "Job attitudes". In: Borman W C, Ilgen D R & Klimoski R J (eds.) *Handbook of Psychology: Industrial and Organizational Psychology* (Vol. 12). John Wiley & Sons, pp. 255-276.

Locke E A (1976) "The nature and causes of job satisfaction". *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, 1: 1297-1349.

March J G & Simon H A (1958) *Organizations*. Wiley.

Meyer J P, Bobocel D R & Allen N J (1991) "Development of Organizational Commitment During the First Year of Employment: A Longitudinal Study of Pre- and Post-Entry Influences". *Journal of Management*, 17(4): 717-733. <https://doi.org/10.1177/014920639101700406>

Mobley W H (1977) "Intermediate linkages in the relationship between job satisfaction and employee turnover". *Journal of Applied Psychology* 62: 237-240. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.62.2.237>

Mobley W H, Horner S O & Hollingsworth A T (1978) "An evaluation of precursors of hospital employee turnover" *Journal of Applied Psychology*, 63: 408-414. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.63.4.408>

Morgeson F, Brannick M & Levine E (2020) *Job and work analysis*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781071872536>

O'Reilly III C A, Chatman J & Caldwell D F (1991) *People and organizational culture: A profile comparison approach to assessing person-organization fit*.

Porter L W & Steers R M (1973) "Organizational, work, and personal factors in employee turnover and absenteeism". *Psychological Bulletin* 80: 151-176. <http://dx.doi.org/10.1037/h0034829>

Porter L, Steers R, Mowday R & Boulian P (1974) "Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians". *Journal of Applied Psychology*, 59: 603-609. <http://dx.doi.org/10.1037/h0037335>

Price J L (1977) *The study of turnover*. Ames, IA: Iowa State Press.

Price J L & Mueller C W (1981) "A causal model of turnover for nurses". *Academy of Management Journal*, 24(3): 543-565. <https://doi.org/10.2307/255574>

Price J L (1989) "The Impact of Turnover on the Organization". *Work and Occupations*, 16(4): 461-473. <https://doi.org/10.1177/0730888489016004005>

Schein E H (1990) "Organizational culture". *American Psychologist*, 45(2), 109-119.
<https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.109>

Schein E H (1996) "Culture: The missing concept in organizational studies". *Administrative Science Quarterly*, 41(2): 229-240.

Spector P E (1997) *Job satisfaction: Application, assessment, causes, and consequences*. Sage Publications.

Warr P, Cook J & Wall T (1979) "Scales for the measurement of some work attitudes and aspects of psychological well-being". *Journal of Occupational Psychology*, 52(2): 129-148.

Wright T A & Cropanzano R (2000) "Psychological well-being and job satisfaction as predictors of job performance". *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1): 84-94.

Driton Maljichi, PhD

Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Ss. Cyril and Methodius

University in Skopje

d.maljichi@isppi.ukim.edu.mk

Petar Atanasov, PhD

Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Ss. Cyril and Methodius

University in Skopje

p.atanasov@isppi.ukim.edu.mk

**BETWEEN THE PARADIGM OF NATIONAL STATE AND ETHNIC
DIVERSITY: SOCIAL INTEGRATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
AND NORTH MACEDONIA**

Abstract

The subject of analysis in this research will be the national state and ethnic diversity in Bosnia and Herzegovina (as federation) and North Macedonia (as unitary state), in the direction of identifying an appropriate model for social integration. Analyzing the similarities and differences between the two multicultural societies requires a close analysis of their unique characteristics. Evidently, particularistic categories are present or predominate in both models as factors, and the model of social integration frequently becomes unstable. The main objective of the analysis is to identify the categories that have significant impact on the models of social integration and disintegration in relation to ethnic diversity in both countries. In both states, the old model of federal multiculturalism and social cohesion in society failed to integrate communities and reconcile the categories of ethnic, linguistic, and religious diversity. The analysis will take place through two levels of stratification of the problem (national, ethnic/religious), as well as through a comparison of the elements of the two models of social integration.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, national state, ethnic diversity, social integration

INTRODUCTION

Symbolic resources, such as political values, culture, history, and geography, provide the symbolic raw material social actors use to define national identities in public discourse. “In terms of building national identities, it is less important what resources political actors use than how they put those resources to practical use. “(Zimmer, 2003). In claiming a particular national identity, people are making a political claim. “National identity may seem natural and eternal, but its political character shows that it is neither of these things” (Gilbert, 2000). The nation is primarily a political category, as Choplin notes. It does not mean that nations do not have cultural, sociological, anthropological, or other dimensions. The study of nationalism as a political phenomenon highlights that cultural symbols are not necessarily political. However, they must be politicized to serve as the basis for self-government claims. “The ideology of nationalism connects culture and politics. It establishes the cultural characteristic as a basis for political action” (Lecourse, 2000)). However, only some national movements successfully built their nation-state, as has happened in recent history. In any case, the success of this political process opens space for the formation and strengthening of the national identity, which is usually associated with the majority national/ethnic group. The most important is the choice of symbolic resources that the political elites use to build their nation. In the introduction, we give the geopolitical justifications for, and methods used by the political elites in building nation-states in southeast Europe. The Western Balkans experienced the same situation. According to Misirkov (Misirkov, 1903), the small Balkan states attempted to imitate the big, recently built European nations and build their nation-state, but they were far poorer and less developed. Naturally, we would add through actual or imagined narratives, regional cultural definitions, religious and educational institutions, and of course, with the assistance of their armies and through the forcible annexation of parts of other territories and ethnic cleansing of parts of peoples who are not “coincided” with the ideas of the elite of their small territorial nations, in front of European nation-states which are more powerful and more prominent.

THE NATION STATE AND IDENTITY

For several centuries in the Balkans, the Ottomans developed the Millet system (as synonym for ethnoses), which was based exclusively on recognized church and religion instead of ethnic affiliation, as is the case today. The process “from peasant to Serb/Bulgarian/Macedonian” continued until World War II’s end. The population’s religious beliefs and confessional sentiments generally played a significant role in the nation-building process, and the overlapping confessional, ethnic, and religious identities that are so well-known today—Serbs as Orthodox Christians, Croats and Slovenes as Catholics—were evident at this time. Long ago, the term “other” was defined by intellectual and governing structures using the category of religion. Therefore, Croats were referred to by some Serbian intellectuals as “Catholic Serbs,” although for some Croatian nationalists, Serbs only represented Croats of

the Orthodox faith. However, they all saw Muslims in Bosnia as “Serbs” or “Croats” who had converted to Islam while living under Ottoman dominion. (Tomic, 2014).

Historically speaking, already in the medieval period, a specific cultural and spiritual profile was created in Bosnia among the South Slavs because it was positioned between two blocs: the Western and the Eastern Roman Empire. Consequently, medieval Bosnia encouraged the development of several churches’ denominations confession on its territory: the Catholic Church in the North, West, and from the 14th century in Central Bosnia, as well as the Orthodox Church in the South and East, especially from the beginning of the fifteenth century. Complex cultural identities began to emerge within the context of Ottoman comprehensive confessionalism, including the Muslim-Bosnian identity, which was dominated by Turkish-Islamic culture; the Serbian-Orthodox identity, which was linked to the Byzantine religious tradition, the Catholic-Croatian identity, which was shaped by Western Christian traditions, and later the Sephardic-Jewish communities expelled from Spain at the end of the fifteenth century (Lovrenovic, 2001). The ethnically and religiously diverse population of Bosnia and Herzegovina was not always divided into three separate and solid categories of Muslims (Bosniaks), Serbs, and Croats. Instead, the generations after them defined their identities in light of their unique geographic, political, social, and cultural characteristics. The modern social structure of BiH is mostly a product of Ottoman rule, the influence of Austria-Hungary and Yugoslavia, and at certain times some communities had a more privileged status than others. (Zdeb, 2019)

Prior to the second half of the 20th century, Bosniak’s identity was primarily based on religious and cultural aspects; political awareness is an entirely new concept. The idea of a sovereign Bosnia and Herzegovina appeared in the minds of the Young Turks; however, the Islamic Religious Community followed the caliphate order, trying to preserve the Islamic religion in these territories and ensure the interests and rights of Muslims. It was in 1939 when the Young Muslims started their activities in Bosnia and Herzegovina. They brought the idea of Pan-Islamism and tried to shape the Muslim/Bosniak identity into political categories. The recognition in the national/ethnic category under the socialist government gave the Muslim leaders an excellent opportunity to build the coherence of the Bosniaks. (Bojarczyk, 2014).

The Serbs and Croats saw the existence of the Islamic community in Bosnia as a remnant of the Ottoman era. This era is considered particularly traumatic for the narratives in the context of Serbian national myth. As such, the Muslim national identity was tested due to the conflicts that its survival would cause. Therefore, according to reports, at the end of the 1980s, interethnic conflicts increased until Bosnian government officials publicly acknowledged the tension between the constituent nationalities. Croatian and Serbian nationalists brought up the subject of Muslim ethnic identity once more in 1989, asserting that Muslim nationalism is merely a political construct with no basis in history (Tasopoulos, 2018). On the other hand, the building of the Bosnian national identity was a result of the politicization of the Muslim identity.

RELIGIOUS AND LINGUISTIC DIVERSITY

According to Gilbert (2000), some people, including Anthony Smith (Smith, 1991), contend that many countries are descended from earlier ethnic groups. "It appears that their claim of a national identity is mostly formed from those ethnic identities" (Gilbert, 2000). Smith (Smith, 1991a) looked into the roots of nations and national identity. He discovered that they could be found in ethnic identity as a pre-modern form of collective cultural identity, as noted by Gibert (2000). "Collective cultural identity" is defined as "a sense of continuity by consecutive generations of a specific cultural unit of the population" rather than "the uniformity of elements through generations" (Smith, 1991). Eriksen concludes by following Smith and stating that "acting accordingly and viewing oneself as culturally distinct from other groups, both individually and collectively, is important to the persistence of ethnic identification" (Eriksen, 2004). Some scholars argue that ethnicity identifiers do not automatically establish "identity because the key will depend on how the individual decides to identify with these features." (Zimmer, 2003)

Nevertheless, culture, like everything historical, presupposes constant transformation. According to Stuart Hall, identities are "far from being eternally fixed in some feature of the past, they are subject to the continuous 'play' of history, culture, and power." Here, we can continue elaborating on the meaning of ethnic diversity, especially after the most common definition of the origin of national identity – through the ethnic identities of certain groups and peoples in a particular area and their self-perception and self-identification different from others. The Balkans are also unique in terms of ethnic contrasts and similarities. According to Smith, the more similar certain ethnic groups are, the more fiercely these groups are denied, pointing out Macedonians and Bulgarians (Smith, 1991). Ethnic groups in BiH (for example, Serbs, Croats, and Bosniaks) share a common language, customs, and culture.

Furthermore, the ethnic diversity between the three groups is insignificant because they are all descended from the same Slavic descends. The question is what distinguishes ethnicity. Sometimes, it is a person's name or a speech accent; however, these are not absolute ethnic indicators. Religion is a defining characteristic of the ethnic division between these groups. Terms like "Serbs" and "Croats" may have made it more challenging to reconcile religion and ethnicity, given that "Serbian" is synonymous with Orthodox Christianity and "Croatian" is synonymous with Catholicism. Despite the seeming immutability of these categories being mostly a modern phenomenon, many locals think the distinction is crucial and eternal. If someone is a Catholic, they are a Croat; if they are a Serb, they are not Catholic (Tomic, 2014)

The cultural aspects reveal strong ties among the three national groups. In addition to speaking the same language, which was known as Serbo-Croatian in the 20th century, Croats and Serbs from Bosnia and Herzegovina (as well as from Montenegro, Sandak, or the former Republika Srpska Krajina) also have a shared historical history. The diverse religions are the only thing separating them. The political polarization that has resulted from the cultural closeness of the peoples based on linguistic similarities can be seen in the experiences of Macedonia and Bulgaria. The policy of "language engineering" in the case

of the Bosnian and Croatian languages was understood as the ultimate goal of creating, first, independent standardized national languages within the officially common Serbo-Croatian language (during the former Yugoslav (con-federation) and, later, after the 1991 year, in the internationally recognized different languages, by deepening and using as many dialectal/regional differences as possible in the same spoken Serbian-Croatian language. Throughout the 20th century, Bosnia and Herzegovina's Muslim population evolved from a religious minority in interwar Yugoslavia to a country in socialist Yugoslavia and then to statehood in the post-communist era with the final codification and a globally recognized national language (Sotirovic, 2013). According to Bosniaks, it is the Bosnian language. Bosniaks could be distinguished from the other two nationalities by their Muslim religion, a cultural and ethnic attribute. However, as religion is the primary defining characteristic, this could lead to political issues and disagreements in a socialist-atheist state. Hence, despite the "boost" that Islam provided to the Yugoslav foreign policy of non-alignment, the Islamic religion enhanced its standing among Bosnians, but the socialist-communist elite did not acknowledge this (Tasopoulos, 2018).

Nationalism became a political strategy for the further separation of the republics. The republican media reinforced ethnic grievances as governmental coherence weakened, the economy suffered, and the social situation worsened. Instead of addressing economic flaws, the issue was discussed and broadened further regarding ethnohistorical flaws. Until 1989-1990, the state existed only in name. The prevalent rhetoric was of ethnicity, and the elites who gained political power in the constituent republics had no interest in Yugoslavia. The central government's monopoly of violence was eventually lost to the republics and militias even before the war began. However, ethnicity was never enough to answer questions about the *cause* of this war (Anderson, 2007).

SOCIAL INTEGRATION

The main goal of this analysis is to influence the dominant categories in the model of social (national) integration in Bosnia, Herzegovina, and North Macedonia. The paper attempts to compare and contrast two nations, two multicultural societies, the difficulties they face in integrating into society, and their unique characteristics. To identify issues with social integration, we have divided the exploration of Bosnia and Herzegovina into two levels: sociopolitical and sociocultural. National identity serves as the primary determinant of identification at the sociopolitical level, while ethnic diversity serves as the primary source of division at the sociocultural level (religion, language).

At the socio-political level, the state of Bosnia and Herzegovina builds its political modernity on several events that took place mainly in the Balkans during Ottoman rule. At the same time, the country completed its statehood in recent history associated with the creation of Yugoslavia. Perhaps the most influential moment was the dissolution of Yugoslavia and the federal state. At the socio-cultural level, ethnic and cultural differences and lines of division impact people's lives and relations between different ethnic groups. The main factor of divisions is primarily due to the different confessions and religious

differences, which are dominant in the relations between the three national groups in the past and especially today, with clear and separating lines between Bosniaks, Serbs, and Croats. The Dayton Agreement currently regulates the relationships between the peoples of Bosnia in terms of national and ethnic matters. Although this deal brought peace, many experts believe it did not ultimately result in a stable political future for the nation.

According to the analysis of socio-political and socio-cultural factors, three key factors — the ongoing politicization of ethnicity, religious identification, and disintegration processes that threaten state stability — prevent social integration and spark social conflicts that have an impact on Bosnia and Herzegovina as a state and a society:

- The continuous politicization of ethnicity is among the most influential moments or factors for the stability of society. This process of politicization emerges from three points of view that manifest as ethnic identification. There are three similar but different relational nationalisms: the majority Bosniak, the minority Croat, and the sub-national Serbian. These three nationalisms are constantly in conflict both centrally and regionally and are exclusively used by the main political parties to serve the “national” cause. The political and ethnic elites hinder the greater social integration of the society, not allowing the reduction of the ethnic monopoly.
- The religious identity, as a product or legacy of the past, is still robust compared to the state identity, which is entirely fragmented. Today there are three strongly divided ethnic/religious blocs with different cultural characteristics. In order to overcome these divisions or to relativize their negative impact, political will is needed to work in the direction of building awareness for everyday living. Many activities are needed to bring Bosniaks, Croats, and Serbs closer together, but with a focus on citizens as members of the “same” state. The biggest challenge for the development of modernization processes is the de-ethnicization of the political model, which can stimulate specific processes of democratization of the state. They are not being helped by regional developments at a higher level, particularly the recent wave of populism and nationalism that has swept through Central and Eastern Europe.
- The political processes of disintegration are manifested through political battles, but for three different ideas. The Bosniak political elite advocates for greater centralization of the state (with Bosniaks as the majority community), playing a major role against the current position of other entities. The Republika Srpska Serbs wish to live in their “own” section of present-day Bosnia and Herzegovina, whereas the Serb political elites prefer a frozen Dayton. The Croats’ political elites favor a third entity or at least to maintain their influence in politics. “Bosnian” political elites have the power to influence and shape the state’s destiny. Recent attempts to reduce the influence of ethnic factors in the political model through the electoral process have been fiercely opposed by most ethnic/political parties. The state’s ideology and the prospects of its people are primarily insignificant or “captured” and under the control of ethnic-political solid elites.

As a historical paradox, the undisputed common Slavic origin of all three groups and the similarity of their languages in Bosnia does not make the situation any easier. On the

contrary, it is a country where at least two of the three constituent peoples living in it do not “feel” it as their “motherland.”

The domestic academic and professional community is familiar with the Macedonian model of social integration (Atanasov, 2017). Although in the current research, we do not dwell in detail on the Macedonian model of social integration, its elements are clear and elaborated. The Macedonian case can also be seen on socio-political and socio-cultural levels. At the socio-political level, the main misunderstanding factor is the current national situation. At the socio-cultural level, the main factor of conflict is the ethnic divisions between citizens/communities:

- As for the socio-political level, the state of North Macedonia was created based on several key events that took place at the end of the 19th (1893-1903) and the beginning of the 20th century (1912-1918), but also that this country builds its statehood through the events of contemporary political history related to the creation of Yugoslavia. Perhaps the most significant moment in the independence of the state, as well as in the case of Bosnia and Herzegovina, was the separation of Yugoslavia and the federal state, which failed to build an integrated political model that would be resistant to the processes of the third wave of nationalism in the world.
- At the sociocultural level, there are ethnic differences and divisions in society, which significantly impact life and relations between people and communities. The main dividing factor is religion and language, and as a result, there is a deepening of ethnic/religious/linguistic differences that harm relations between communities.
- Another significant issue is identity and national identification. The Ohrid Framework Agreement and the related constitutional amendments set the parameters for the current relationships between the communities in North Macedonia. In the long run, this deal opened chances for prosperity for society, or at the very least, a more stable future for the country after it joined NATO in 2020. This accord delivered instant peace. Due to past identity issues with Greece and current “historical” issues with Bulgaria, two EU members, Macedonia is a candidate country for membership starting this year (2022) with significant conditions. The Ohrid Agreement continues to impact today, especially in maintaining awareness of the ethnic rights of minorities. Often identity of politics and ethnicity are more important than democratic principles.

Analyzing the Macedonian model considering the socio-political and socio-cultural factors, we can state that the Macedonian political reality also gravitates around the ethnic categories. We constantly politicize ethnicity, but after the Ohrid Agreement, we can talk more about softened ethnic/linguistic differences. As a result, the disintegration processes are today less visible and prominent.

As in Bosnia and Herzegovina, in North Macedonia, the politicization of ethnicity is among the most influential factors for (dis)integration of society. This politicization constantly arises from two points of view and manifests itself as Macedonian ethnic/civic nationalism and Albanian ethnic nationalism. At the state level and within their own “ethnic” bloc, these two nationalisms are constantly at odds with one another on the political front, nationally and locally. The majority of political life is dominated by political (ethnic) elites,

which continuously “invest” in ethnic “business.” Politics ultimately comes down to who and what benefits communities when in power in terms of resources.

With the changes and the Ohrid agreement, the “ethnic” identity persists but does not destroy the social matrix because the power-sharing agreements allow Albanians non-territorial central political power and some other smaller communities to receive a share of the “resources” through the state budget. “The biggest challenge for developing the possibilities for integration are the processes of Europeanization and EU membership. However, very few politicians publicly support the de-ethnicization of the political model, which would stimulate greater democratization of the state. We must point out that the “softening” of ethnic divisions and tensions generally helps achieve greater social integration and reduce ethnic issues.

Disintegration-related issues are less prevalent today and are only brought up during elections when the argument is dominated by “patriotic” comments about “ours” and “theirs.” Since the Macedonian society did not experience a significant ethnic conflict and largely expected the socioeconomic status and standard of the residents to be raised, the society and the citizens took advantage of the opportunity for greater integration. There is just one vision: a unitary Republic with political power divided under the Ohrid process. Additionally, no significant political forces are aiming for disintegration. Several political parties put much effort into upholding their privileges and individual interests while “defending” their ethnic rights. They maintain power through well-developed political patronage and clientelism, as well as strategically placed media propaganda.

Despite having different cultural backgrounds, faiths, and languages, Macedonian and Albanian political representatives discuss and dispute social issues publicly, particularly among elites. The political elites are satisfied, but most of the population is dissatisfied with how things are going in society right now. However, there are also broader regional challenges; the Macedonians are closer to Serbia and the Serbs and the Albanians to Kosovo and the Kosovars. This is the main line of political division and regionalization that has its impact. However, North Macedonia is a country in which de facto two “ethnic” elites, in bi-ethnic manner, decide on the future of the state. North Macedonia it seems that it could be a “functional” for everyone.

CONCLUSION

The paper is comparative analysis between two countries that are similar in some aspects regarding issues related to the social integration, but are in different position regarding the political present and future. We can share the following points. First, both are states recognized by the United Nations. Macedonia is also a member of NATO and has started the initial integration process into the EU. Second, Bosnia is a political model with two state entities, mostly dysfunctional and expensive to manage. The country became an EU candidate country in December 2005. Macedonia is a unitary state, deeply ethnically divided and with two different religions (Christianity and Islam), but functional. Third, in Bosnia, there are three competing nationalisms, and in Macedonia, only two, more or less softened

thanks to external factors. Fourth, in Macedonia, there is cross-ethnic communication, and people would prefer more democracy than nationalism or conflict. In Bosnia, there are minimal efforts at communication (especially between Bosniaks and Serbs), and the political model maintains the ethnic privileges of the respective political-ethnic elites.

As a final conclusion, we can argue that in Bosnia and Herzegovina, there is an open political conflict between the three constitutional nations, as well as action against changes to the current dysfunctional ethnic model of the state (at least by one of the constituent's nations). Comparatively, there are persistent ethnic entanglements in Macedonia today, but there are no signs of escalation into another conflict. This may be the outcome of contented political elites or as a result of foreign forces' support. Unlike the Macedonian case, several political figures in Bosnia and Herzegovina advocate for a "final" settlement between the national groupings.

Bibliography

Anderson, B. (2007). From Thieves to nation-builders: The nexus of banditry, insurgency and state-making in the Balkans, 1804-2006. *Peace study papers, Fourth series*(No. 11).

Atanasov, P. (2017). *Macedonian multiethnic knots - battle for one or two societies*. Skopje: Просветно дело.

Bojarczyk, B. (2014). radical Islamism - A Threat to Bosniaks Identity and Security of Bosnia and Herzegovina. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe, 12*(3).

Burg, S. L., & Shoup, P. s. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina - Ethinc Conflict and International Intervention*. London & New York: Routledge.

Devic, A. (1998). Ethnonationalism, Politics, and the Intelectuals: The Case of Yugoslavia. *International Journal of Politics, Culture and Society, 11*(3), 375-409.

Eriksen, T. (2004). Place, Kinship and the Case for Non-Ethnic Nations. *Nations and Nationalism, 10*(1/2), 49-62.

Gilbert, P. (2000). *Peoples, Cultures and Nations in Political Philosophy*. Edinburgh: University Press.

Kostić, R. (2007). *Ambivalent Peace: External Peacebuilding, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina*. Upsala: Upsala University.

Lecourse, A. (2000). Ethnic and Civic Nationalism. *Space & Polity, 4*, 153-165.

Lovrenovic, I. (2001). *Bosnia : A Cultural History*. New York: NYU Press.

Misirkov, K. P. (1903). *Za makedonckite raboti*. Skopje, North Macedonia.

Morus, C. (2010). Violence Born of History/History Born of Violence: Considering the impact of local voices and popular global (mis)understandings on the Bosnian War. In B. & Roper, *The Development of Institutions of Human Rights: A Comparative Study* (pp. 65-78). New York: Palgrave MacMillan.

Smith, A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.

Smith, A. D. (1991a). *Ethnic Origin of the Nation*. London: Wiley-Blackwell.

Sotirovic, V. (2013). *Balkania*. Vilnius: Yugoslavology.

Tasopoulos, A. (2018). *Nationalism and Nationalist ideology in Yugoslavia*. Lambert Academic Publisher.

Tomic, D. (2014). From Yugoslavism to (Post)- Yugoslav Nationalisms: Understanding Yugoslav Identities. In R. V. (ed), *European National Identities* (p. 22). New Brunswick & London: Transaction Publishers.

Velikonja, M. (2003). *Religious separation and political intolerance in Bosnia-herzegovina*. College Station, Texas: Texas A&M University Press.

Wachtel, B. A. (1998). *Making a Nation, Breaking a Nation - Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, California: Stanford University Press.

Zawati, H. (2010). Roots of Ethnic Conflicts: Mechanisms and Motivations. In H. Zawati, *The Triumph of Ethnic Hatred and the Failure of International Political Will: Gendered Violence and Genocide in the Former Yugoslavia and Rwanda* (pp. 10-51). Lewiston, N.Y.: The Edwin Mellen Press.

Zdeb, A. (2019). Ethno-nationalism and Political Conflict in Bosnia (Europe). In e. R. S., *The Palgrave Handbook on Ethnicity* (pp. https://doi.org/10.1007/978-981-13-2898-5_43). Singapore: Palgrave Macmillan.

Zimmer, O. (2003). Boundary Mechanisms and Symbolic Resources: Towards a Process-oriented Approach to National Identity. *Nations and Nationalism*, 9 (2), 173-193.

Vesna Zabijakin Chatleska, PhD, associate professor
vesna.catleska@isppi.ukim.edu.mk

Marija Topuzovska Latkovikj, PhD, full-time professor
marija_t@isppi.ukim.edu.mk

Mirjana Borota Popovska, PhD, full-time professor
mborota@isppi.ukim.edu.mk

Blazhe Josifovski, M.Sc., assistant
blaze.j@isppi.ukim.edu.mk

Institute for Sociological, Political and Juridical Research,
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN MACEDONIAN COMPANIES

Abstract

The study delves into the landscape of corporate social responsibility (CSR) practices in Macedonian companies within the broader context of the Western Balkans. Despite a growing interest in CSR among both academics and practitioners globally, this research highlights a prevalent trend among Macedonian companies characterized by a predominantly reactive approach to CSR initiatives. While there is observable progress in the adoption of CSR activities, the absence of a systemic and strategic incorporation of CSR into the core mission, vision, and business objectives is evident. Notably, a significant number of companies engage in CSR activities primarily as a response to external pressures rather than a proactive and strategic initiative. The study identifies a lack of perceived linkages between CSR and enhanced economic outcomes, potentially explaining the sporadic adoption of formal CSR strategies within these companies. To foster a more conducive environment for CSR development and adoption, the research emphasizes the critical need to bolster the capabilities and functions of the Coordinating Body. Strengthening this entity's role in disseminating knowledge, educating stakeholders about CSR concepts, fostering closer collaboration with businesses, and enhancing public awareness is pivotal in encouraging a more proactive and integrated approach to CSR across Macedonian companies.

Keywords: Corporate Social Responsibility (CSR), Macedonian companies, strategic integration, sustainable business

КОРПОРАТИВНА ОПШТЕСТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ВО МАКЕДОНСКИТЕ КОМПАНИИ

ВОВЕД

Деловната активност на компаниите има значајно влијание врз животот на граѓаните, економијата и општеството во целина. Непосредно влијание компаниите остваруваат преку понуда на производи и услуги, како и преку работните места што ги создаваат. Но, тие влијаат и врз условите за работа на работниците, човековите права, здравјето, животната средина, иновациите и образованието. Како фактор што обликува широк спектар на општествени односи и појави, компаниите се повикани да демонстрираат општествено одговорно однесување. Концептот на корпоративна општествена одговорност (КОО) претпоставува дека компанијата, покрај грижата за сопствените економските резултати, треба да придонесува и за добросостојбата на поширокото опкружување во коешто ги остварува своите бизнис-операции.

Интересот за општествено одговорно работење расте сè повеќе и во академската заедница и меѓу практичарите ширум светот. Бројот на компании што проактивно се посветуваат на решавање на мноштво на општествени прашања се зголемува постојано. Повеќе од 8.000 компании од над 150 земји се потписници на Глобалниот договор на Обединетите нации што ги адресира прашањата на човекови права, работнички стандард, екологија и борба против корупција (Wang et al. 2016).

Во Македонија, практиките на општествено одговорно однесување се познати од поодамна, но во последните петнаесетина години, КОО почнува да се развива поинтензивно, откако Министерството за економија во 2007 година го формира Националното координативно тело за општествена одговорност на претпријатијата. Следната година е донесена Национална агенда за општествена одговорност на претпријатијата, 2008-2012, со што се актуализираше и се создаде поволен амбиент за КОО, а резултираше со зголемен интерес и ангажман на компаниите. Во 2019 година е усвоена Среднорочна стратегија за општествена одговорност на Република Северна Македонија, 2019-2023. Денеска, многу успешни македонски компании практикуваат КОО и вложуваат напори во развивањето на систематски и стратешки приод во управувањето со КОО.

ДЕФИНИРАЊЕ НА КОРПОРАТИВНАТА ОПШТЕСТВЕНА ОДГОВОРНОСТ (КОО)

Почетоците на КОО се забележуваат во средината на 19 век и се поврзани со индустриската револуција. Тогашните социјални иницијативи и практики се резултат на потребата на компаниите да ја подобрат продуктивноста на своите вработени и

да го максимираат профитот. Кон крајот на 19 век се појавува и филантропијата како практика на богатите деловни луѓе за помош на заедницата, која е доминантна до средината на минатиот век, кога компаниите главно донираат во добротворни организации. На средината на минатиот век, концептот на КОО станува предмет на посериозен теориски интерес, но истовремено е присутен и меѓу деловниот свет.

Најзначаен придонес во развојот на концептот на КОО прави Керол, кој во 1979 година ја дава својата дефиниција на КОО, според којашто: „Општествената одговорност на бизнисот ги опфаќа економските, правните, етичките и дискрециските очекувања што општеството ги има од организациите во даден временски период“ (во Carroll 2008: 10). Керол ќе го креира четирипартитниот концептуален модел на КОО, кој подоцна ќе го претстави како „пирамида на КОО“ (Carroll 1991), со четирите основни одговорности според коишто треба да се водат компаниите, а тоа се: 1) економски одговорности; 2) правни одговорности; 3) етички одговорности; и 4) филантропски одговорности. Концептот на КОО во овој период се развива според премисата дека неколку стотини најголеми компании од тоа време претставуваат сериозни центри на моќ и на одлучување, па според тоа нивните економски активности директно го засегаат животот на граѓаните.

Почетокот на овој век е време кога КОО станува глобален феномен во деловниот свет и кај компаниите расте интересот за практикување на КОО. Во првата и втората декада на 21 век, стратешката перспектива на КОО е сè повеќе предмет на академски интерес. Концептот почнува да добива стратешки карактеристики и да се именува како стратешка корпоративна општествена одговорност (СКОО). Од компаниите се очекува општествените прашања да ги вградат во своите бизнис-стратегии. СКОО се дефинира како: „Вградување на холистичка перспектива на КОО во стратешкото планирање и клучното работење на фирмата, така што фирмата се управува во интерес на широк збир на заинтересирани страни за да се постигне максимална економска и општествена вредност на среден и долг рок“ (Chandler and Werther 2013, во Latari Agudelo et al. 2019). Во современата теориска концептуализација на КОО, стратешката перспектива претпоставува дека конкурентноста и одржливоста на компаниите ќе бидат условени од нивната способност да ги инкорпорираат принципите на КОО во бизнис-целите, на начин што тие ќе генерираат споделени вредности.

КОО се состои од пет основни димензии што ја дефинираат нејзината суштина: еколошка димензија (однос кон животната средина); социјална димензија (однос со општеството); економска димензија (инкорпорирање на КОО во деловните операции); стејкхолдер-димензија (однос со вработени, добавувачи, клиенти, конкуренција); и волонтерска димензија (доброволен однос над правните обврски). Во основата, активностите на КОО се насочени кон: 1) животна средина и екологија; 2) локална заедница и општеството во целина; и 3) внатрешни и надворешни стејкхолдери.

Придобивките од КОО се повеќекратни. КОО може да поттикне поголема конкурентност, развој и одржливост на компаниите и на економијата, но придонесува и за добросостојбата на граѓаните и за подобра општествена кохезија.

ИСТРАЖУВАЧКА МЕТОДОЛОГИЈА

Предмет на истражувањето е КОО на компаниите што се економски активни во Северна Македонија. Истражувачка цел е да се испита сегашната состојба во однос на вклученоста и начинот на практикување на КОО и поставени се следниве истражувачки прашања: 1) Дали македонските компании применуваат КОО и колку е таа јасно дефинирана во јавно достапните организациски документи; и 2) Во кои специфични категории на активности се практикува социјално одговорно дејствување на компаниите?

За да се одговори на поставените истражувачки прашања, применет е квалитативен истражувачки метод, поточно анализа на содржина на официјални документи и текстуални материјали во форма на организациски стратешки, плански или други документи, во коишто се третира прашањето на КОО. За да се идентификуваат случаите и да се опишат нивните основни карактеристики по однос на КОО, се спроведе онлајн деск-истражување со анализа на содржина на интернет-страниците и „виртуелните“ документи на македонските компании од приватниот сектор, а коишто на ниво на организациска стратегија и политика ги инкорпорираат и ги практикуваат начелата и принципите на КОО.

Според научната цел, истражувањето е дескриптивно и експлораторно. Во однос на видот на податоци и нивната обработка, анализата е квалитативна, со квантификација на одредени индикатори. Оправданоста за примена на квалитативна истражувачка стратегија и на квалитативниот метод на анализа на содржина е потврдена во досегашните истражувања што сугерираат дека најсоодветен истражувачки метод за теми од областа на корпоративната општествена одговорност е квалитативната анализа на содржина (Sapkauskiene & Leitoniene 2014).

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Компаниите се идентификуваа со користење на пребарувачот „Гугл“, со пребарување на фразата „корпоративна општествена одговорност“. Се селектираа компании што се појавија како релевантни на првите десет страници на пребарувањето. Селектирани се 17 компании што го сочинуваат пригодниот примерок на којшто е спроведена анализа.

Основни карактеристики на примерокот се следниве:

- според економскиот сектор, 52,9% од компаниите се во производствениот сектор, додека 47,1% се во услужниот сектор;
- компаниите припаѓаат на различни индустрии: банкарство и осигурување (АД Комерцијална банка, НЛБ, Шпаркасе Банка, Сава осигурување), фармацевтско-хемиска индустрија (Алкалоид, Реплек Фарм), прехранбена индустрија (Витаминка, Макпрогрес, Европа, Виталиа), телекомуникации (Македонски Телеком), нафтена индустрија (Макпетрол, ОКТА), металургија (Макстил),

производство на бетон (ТИТАН Цементарница УСЈЕ) и малопродажба (КАМ маркет, Тинекс).

- според големината, 94,2% од компаниите се големи (над 250 вработени) и 5,8% се средни компании (до 250 вработени);
- според сопственоста, 58,8% од компаниите се во домашна сопственост, додека 41,2% во странска сопственост.

Анализата покажа дека 76,47% од компаниите имаат експлицитна дефиниција и содржина на нивната политика за КОО на нивната интернет-страница. Генерално, се препознаваат три категории на активности што се сметаат за КОО во коишто се вклучени компаниите, а тоа се:

1. животна средина и екологија;
2. локална заедница (посебен фокус кон здравствени и воспитно-образовни установи, како и во сферите култура, уметност, спорт) и општеството во целина;
3. внатрешни и надворешни стејкхолдери (вработени, добавувачи, потрошувачи/клиенти, деловни партнери, социјално ранливи групи).

Во продолжение, се презентираат резултатите од анализата на интернет-страниците на компаниите, групирани во три категории на активности во доменот на КОО (види: Т-1, Т-2 и Т-3).

T-I: Активности насочени кон животна средина и екологија

Алколоид АД (Статут ; Политика за општествена одговорност ; Годишен извештај 2021 ; Изјава на интернет-страница)
„Заштитата на животната средина е еден од највисоките приоритети во деловната стратегија на Алколоид АД Скопје.“ „Како општествено одговорна компанија, Алколоид АД Скопје го интегрира системот за управување со животна средина во Интегриран систем за управување (ИМС), во согласност со ISO 14001: 2015, ISO 9001: 2015, Стандарди ISO 45001: 2018 и упатства за добра практика за производство.“
Витаминка (Изјава на интернет-страница)
„Негувањето сериозен пристап кон животната средина е од особена важност за ‘Витаминка’. Друштвото постојано се грижи за зачувување на животната средина, управувајќи со отпадот од пакувањата на производите. ‘Витаминка’ е еден од основачите на ‘Пакомак’ ДОО, Скопје и со тоа е и овластен корисник на ознаката ‘Green Dot’.“
Реплек Фарм (Годишен извештај 2021 ; Објава на интернет-страница)
„Наша цел е континуирано зголемување на инвестициите во развој, едукација, зачувување на животната средина и градење подобра заедничка иднина.“
КАМ маркет (Изјава на интернет-страница)
„Економскиот успех во голема мера зависи од тоа колку успешно ги ускладуваме нашите клучни принципи ‘Едноставност’ и ‘Ориентираност кон потрошувачите’ со одговорното користење на природните ресурси...“
Виталиа (Изјава на интернет-страница)
„Компанијата ‘Виталиа’ ја отпочна реализацијата на инвестицискиот проект за изградба на целосно нов објект од над 700 квадратни метри. Со цел да придонесе кон заштита на животната средина, ‘Виталиа’ ќе го направи овој објект целосно енергетски ефикасен.“
Комерцијална банка (Стратегија за корпоративна општествена одговорност 2022-2026 година ; Годишни извештаи за општествена одговорност ; Изјава на интернет-страница)
„Затоа нашата корпоративна општествена одговорност вклучува посветеност за придонес кон (...) еколошка одржливост на заедницата.“
Макстил (Изјава на интернет-страница ; Политика на квалитет и општествена одговорност)
„... настојува позитивно да влијае на околината преку промовирање ефективни еколошки практики.“
Сава осигурување (Изјава на интернет-страница)
„Нашата корпоративна општествена одговорност се темели на: кодексот (...) и грижата за животната средина.“
Цементарница УСЈЕ (Annual Sustainability Report 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Одржливоста е составен дел од нашиот бизнис. Во текот на повеќе од шесте децении од работењето на Цементарница УСЈЕ, преку нашите производи и деловни операции, континуирано се обидуваме да направиме видливи придобивки за луѓето (...) и за животната средина.“
Шпаркасе Банка (Статут ; Годишен извештај 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Проекти што се наменети за поддршка на повеќе сегменти ... (меѓу кои) и за заштита на животната средина.“
НЛБ Банка (НЛБ Рамка на одржливост ; Изјава на интернет-страница)
„... поддршка на проекти од хуманитарен карактер и од областа на (...) и заштитата на човековата околина, децата и младите.“

T-2: Активности насочени кон локална заедница или општеството во целина

Алколоид АД (Статут ; Политика за општествена одговорност ; Годишен извештај 2021 ; Изјава на интернет-страница)
„Поддршка за развој на спортот. Со ова Алколоид АД Скопје ги продолжува активностите за поддршка, зајакнување и за развој на македонскиот ракомет и на спортот во глобала.“
Шпаркасе Банка (Статут ; Годишен извештај 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Шпаркасе Банка, низ повеќегодишната традиција, ја унапредува сопствената стратегија за корпоративна општествена одговорност, која се развива во рамките на ‘SPARKASSE LIFE’ платформата. Во рамките на оваа платформа се опфатени проекти што се наменети за поддршка на повеќе сегменти (локална заедница, култура, образование, здравство, спорт).“
Македонски Телеком (Годишен извештај 2020 ; Објави од активности на интернет-страница)
„Македонски Телеком постојано е на линијата на широка општествена одговорност и поддршка, што подразбира учество на компанијата и нејзините вработени во секоја актуелна и акутна состојба во земјата. Во деновите на пандемија оваа пракса ја потврдиле уште неколку пати и подадовме рака за да издејствуваме позитивна промена во општеството.“
Витаминка (Годишен извештај 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Корпоративната општествена одговорност претставува составен дел од работата на ‘Витаминка’, интегрирана во нејзиното секојдневно бизнис работење и плановите за развој. Политиката на општествена одговорност се применува во сите сфери на делување на компанијата. Таа е длабоко навлезена во корпоративната организациска култура со години.“ „Со години ‘Витаминка’ финансиски помага многу спортски клубови, училишта, цркви, манастири, болници, факултети и други правни и физички лица, особено на оние поединци на кои им е неопходна некаква итна финансиска помош.“
Тинекс (Изјава на интернет-страница)
„Тинекс уште од основањето во 1994 негува долгогодишна традицијата на општествено одговорно работење и придонес кон развојот на заедницата. На почетокот тоа беа помали донации, а како компанијата се развиваше и растеше така и општествените одговорните подвизи беа сè поголеми и поголеми. За таа цел во 2012 ја формиравме платформата ‘Тинекс, ти и јас’ преку која досегашните активности на полето на општествената одговорност се интензивираат и издигнуваат на повисоко ниво. Со цел да придонесеме за напредок на пошироката заедница на која ѝ припаѓаме, изминативе години поддржуваме бројни проекти од областа на образованието, здравството, културата, уметноста и спортот и помош на социјално ранливи групи.“
Макпрогрес (Изјава на интернет-страница)
„Макпрогрес е индустриска групација со силна општествена одговорност. Со цел придонесување кон одржливоста на општествениот развој, компанијата има активна соработка со локалната заедница, вработените и општеството во целина за овозможување на што поквалитетен живот за сите.“
Комерцијална банка (Стратегија за корпоративна општествена одговорност 2022-2026 година ; Годишни извештај за општествена одговорност ; Изјава на интернет-страница)
„За Комерцијална банка општествената одговорност претставува индивидуална и колективна заложба за остварување долгорочен одржлив напредок и развој на општеството.“ „Општествената одговорност во Комерцијална банка е усвоена како современ концепт кој подразбира водење сметка не само за профитот, туку и за општествената корисност од делувањето.“ „Ние сакаме општеството и економијата да просперираат. Затоа нашата корпоративна општествена одговорност вклучува посветеност за придонес кон економска, еколошка и социјална одржливост на заедницата.“

ОКТА (Изјава на интернет-страница)
„Како дел од корпоративната стратегија, ОКТА е посветена да возврати и на значаен начин да придонесе во општеството каде што работиме и живееме. Имајќи го предвид фактот дека сме една од најголемите компании во земјата, веруваме дека со користење на нашите ресурси и работна сила, можеме да придонесеме и влијаеме за доброто на целата заедница.“
МАКСТИЛ (Кодекс на етика ; Изјава на интернет-страница)
„Со цел остварување на целите на општествената одговорност на компанијата во деловните операции, таа беше водена од напорите да даде конкретен придонес кон социјалната заедница преку постојано приспособување на нејзините иницијативи. Компанијата континуирано ја поддржува локалната заедница, притоа е посветена на квалитетот, здравјето и безбедноста во сите аспекти на работењето.“ „Придонесување за развој на општеството и заедницата во којашто работиме“.
Сава осигурување (Изјава на интернет-страница)
„Корпоративната општествена одговорност за Друштвото претставува интегрален дел од начинот на кој работи и клучот за успех. Веруваме дека таквата наша определба го претставува вистинскиот избор, и е основа за да го одржиме нашиот бизнис, развој и раст.“ „Нашата корпоративна општествена одговорност се темели на: кодексот, вработените, членовите, пошироката заедница...“ „Дарувањето крв е израз на највисок степен на солидарност – крводарителска акција.“ „Поддршка на социјални претпријатија – почеток на ново партнерство на Сава осигурување со Црвениот крст на град Скопје.“
Цементарница УСЈЕ (Annual Sustainability Report 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Одржливоста е составен дел од нашиот бизнис. Во текот на повеќе од шесте децении од работењето на Цементарница УСЈЕ, преку нашите производи и деловни операции, континуирано се обидуваме да направиме видливи придобивки за луѓето, за општеството...“
Европа АД (Изјава на интернет-страница)
„’Европа’ е компанија ориентирана кон вредности и затоа сметаме дека наша должност е да се однесуваме одговорно кон општеството во кое работиме. Со цел да придонесеме кон одржливоста на општествениот развој, активно соработуваме со нашите вработени, локалната заедница и општеството воопшто, заради овозможување на што поквалитетен живот за сите.“
НЛБ Банка (НЛБ Рамка на одржливост ; Изјава на интернет-страница)
„Грижата за општото добро претставува еден од највисоките приоритети во нашиот систем на вредности и интегрален дел од нашата деловна политика. Веруваме дека таквата наша определба и одговорно работење се клуч на нашиот успех и темел на нашиот раст и развој.“
Макпетрол АД (Изјава на интернет-страница)
„Животот во општествените сфери, кога станува збор за бизнис активности, сè повеќе подразбира општествена одговорност. ‘Макпетрол’ АД активно се вклучува во делот на зголемување на квалитетот на општественото живеење. Здравјето и безбедноста на своите вработени, како и на граѓаните, спаѓаат во редовните активности.“

T-3: Активности насочени кон внатрешни и надворешни стејкхолдери

Шпаркасе Банка (Статут ; Годишен извештај 2022 ; Изјава на интернет-страница)
„Банката создава дополнителни вредности за клиентите, вработените, здруженијата...“
Макпрогрес (Изјава на интернет-страница)
„... компанијата има активна соработка со (...) вработените и општеството во целина за овозможување на што поквалитетен живот за сите.“
КАМ маркет (Изјава на интернет-страница)
„Обирното опходување со муштериите, вработените и деловните партнери.“
Витаминка (Изјава на интернет-страница)
„Квалитетни односи со потрошувачите и снабдувачите.“ „Интересите на вработените и акционерите.“
Виталиа (Изјава на интернет-страница)
„Виталиа – општествено одговорна компанија во која жените се силен поттик за развој.“ „Виталиа ја одржува виталноста и преку општествено ангажирање – проактивно учество во животот на заедницата на која ѝ припаѓа, на која постојано ѝ враќа и за која се грижи, секогаш со тенденција за нејзино подобрување. Во таа смисла, Виталиа започнува од кругот на своите вработени и овозможува тој да се шири нанадвор, на разновидни начини. Одговорноста према заедницата и работникот Виталиа ја отелотворува преку инвестирањето во еден отворен и рамноправен простор за сите, каде шансата да се биде дел од нејзиниот бизнис значи да се има пристап до постојана едукација чија цел е заеднички напредок. Вложувањето во едукацијата на вработените значи создавање на плодна почва за иновации и нивното ефективно спроведување во пракса...“ „Компанијата донираше функционални производи од својот асортиман (мусли, сирови барови и гранола барови) за 100 социјално загрозени семејства.“
ОКТА (Изјава на интернет-страница)
„Ја препознаваме одговорноста да бидеме добар корпоративен граѓанин и затоа сме посветени на постигнување видливи и мерливи бенефити за нашите вработени, нашите клиенти и општеството во целина.“
Макстил (Кодекс на етика ; Изјава на интернет-страница)
„При комерцијалната соработка со купувачите и добавувачите, применува етички деловни практики...“ „Почитување на нашите вработени. Работиме на тоа, заедно со вработените да создадеме квалитетно и мотивирачко опкружување за работа во кое ќе се почитуваат нивните права и потреби...“ „Нашата цел е со деловните партнери и надворешни соработници да воспоставиме партнерски однос на поддршка и доверба...“
Тинекс (Изјава на интернет-страница)
„Со цел да придонесеме за напредок на пошироката заедница на која ѝ припаѓаме, изминативе години поддржуваме бројни проекти (...) и помош на социјално ранливи групи...“
Комерцијална банка (Изјава на интернет-страница)
„Затоа нашата корпоративна општествена одговорност вклучува посветеност (...) преку постојана интеракција со засегнатите страни...“

Макпетрол (Изјава на интернет-страница)
„Здравјето и безбедноста на своите вработени, како и на граѓаните, спаѓаат во редовните активности.“
НЛБ Банка (НЛБ Рамка на одржливост ; Изјава на интернет-страница)
„Нашата определба се базира на унапредување и подобрување на целокупниот квалитет на животот на поединците, семејствата, институциите и организациите во поширокото окружување во кое дејствуваме...“

Резултатите покажуваат дека најприменетите практики на КОО се во категоријата „локална заедница и/или општеството во целина“. Четиринаесет компании своите активности ги насочиле кон оваа категорија. Во категориите „животна средина и екологија“ и „внатрешни и надворешни стејкхолдери“ се идентификувани по 11 компании со активности во соодветните две категории. Не се забележани значителни разлики помеѓу компаниите во однос на сопственичката структура, во смисла дали се со доминантен домашен или странски капитал. Исто така, нема значајни разлики меѓу компаниите според секторот на економска активност, т.е. дали дејствуваат во производствениот или во услужниот сектор.

Наодите од истражувањето сугерираат дека македонските компании постигнале значителен напредок во имплементацијата на КОО и ги прифаќаат новите трендови во економијата што наложуваат компаниите да се профилираат како одговорни чинители во општеството. Исто така, анализата покажува дека тие ги препознаваат потребата за КОО и потенцијалот што таа го има не само за градење на нивната репутација и препознатливост во општеството туку и за подобрување на економските резултати.

Сепак, се забележува недостигот од КОО како дел од организациските документи, односно мнозинството од анализираните компании, 9 од вкупно 17, немаат организациски документи за КОО и/или воопшто не ја споменуваат во постојните организациски документи. КОО на компаниите најчесто се сретнува во облик на објави за активности или како изјави на нивните интернет-страници. Но, исто така, треба да се нагласи дека кај неколку од компаниите во примерокот, КОО е декларирана организациска политика вградена во статутот на компанијата, во документ за стратегија за КОО, како интегрален дел на рамка за одржлив развој или како дел од етичкиот кодекс на компанијата. Активностите по однос на општествената одговорност на компаниите се често составен дел на нивните годишни извештаи.

ЗАКЛУЧОК

Иако има евидентен напредок во имплементацијата на активности поврзани со КОО во македонските компании, сепак резултатите покажуваат дека повеќето компании имаат реактивен пристап кон КОО, најчесто како одговор на поставените барања од поширокото надворешно опкружување. Кај компаниите недостига системски и стратешки фокус и вградување на КОО во мисијата, визијата и деловните цели.

Се забележува дека се инцидентни случаите на декларирана компаниска стратегија за КОО, веројатно затоа што компаниите не ја согледуваат КОО како алатка за постигнување на подобри економски резултати.

Со цел понатамошно унапредување на КОО и креирање на поповолна средина за развој на КОО, потребно е зајакнување на капацитетите и активностите на Координативното тело, со фокус на информирање и едуцирање за концептот на КОО, блиска соработка со деловните субјекти, со засегнатите страни, како и зголемување на свеста за важноста на КОО во општата јавност.

Библиографија

Единици на кирилица

Борота Поповска М (2004) *Деловна етика*. Скопје: Де Гама.

Среднорочна стратегија за општествена одговорност на Република Северна Македонија, 2019-2023. Достапно на: <https://www.economy.gov.mk/mk-MK/news/strategii-2753.nspх>

Единици на латиница

Carroll A B (1991) “The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders”. *Business Horizons* 34(4): 39-48. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G)

Carroll A B (2008) “A History of Corporate Social Responsibility”. In: Crane A, Matten D, McWilliams A, Moon J and Siegel D S (eds.) *The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199211593.003.0002>

Carroll A B (2016) “Carroll’s pyramid of CSR: taking another look”. *International Journal of Corporate Social Responsibility* 1(3). <https://doi.org/10.1186/s40991-016-0004-6>

Kotler P & Lee N (2005) *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Company and Your Cause*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. http://www.rebelalliance.eu/uploads/9/2/9/2/9292963/kotler_corporate_social_responsibility.pdf

Latapi Agudelo M A, Jóhannsdóttir L & Davídsdóttir B (2019) “A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility”. *International Journal of Corporate Social Responsibility* 4(1). <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>

Sapkauskienė A and Leitoniene S (2014) “Corporate Social Responsibility Research Methods Analyses”. *European Scientific Journal*, /SPECIAL/ edition vol. 1.

Wang H, Tong L, Takeuchi R and George G (2016) “Corporate Social Responsibility: An Overview and New Research Directions: Thematic Issue on Corporate Social Responsibility” [From the Editors]. *Academy of Management Journal* 59(2): 534-544. https://ink.library.smu.edu.sg/lkcsb_research/4942

Milka Dimitrovska, Ph.D., Assistant Professor

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Institute for Sociological, Political and
Juridical Research

milka.dimitrovska@isppi.ukim.edu.mk

CONTEMPORARY TRENDS OF THE EUROPEAN UNION'S COMMON AGRICULTURAL POLICY

Abstract

The Common Agricultural Policy (CAP) has long been a central internal EU policy due to the strategic importance of food which production in modern conditions is a complex process influenced by various economic, social and environmental factors, often mutually opposing in their production repercussions. Internally, agriculture is a specific economic sector, more dependable on climate and biochemical changes than any other sector, relating to environmental sustainability, as well as farmers' social and economic security. Through the analysis based on legal acts, budgetary allocations, literature and other secondary sources, this paper aims to elucidate the main conceptual and operational features of the latest trends of the CAP with an overall evaluation of its prospects as a policy.

The Community's agricultural policy has relied on a highly specialized, industrialized, financially supported, standardized and export-oriented model of agriculture and food production, thus achieving high economic effectiveness in terms of obtaining high quantity and value of the food, income of the agricultural producers – with positive social implications, food security and economic independence from third countries. However, this model has generated negative consequences as well, such as soil and water pollution due to excessive chemical substance use, expulsion of small agricultural producers on the account of bigger agricultural holdings, and other aspects of rural development. Subsequently, the latest reform of CAP tends to address these main issues of employment, income resilience, social inclusion, environmental protection, food safety, land sustainability and others by integrating these main focal points in its strategic concept and substantial financial support.

Keywords: Common Agricultural Policy, European Union, reform, sustainable food production, financing

INTRODUCTION

The Common Agricultural Policy (CAP) is an immanent part of the development strategy of the European Union (EU) due to the fact that food is a strategically important product for every country, while its production in modern conditions is a complex process influenced by various economic, social and environmental factors, often mutually opposing in their production repercussions.

Agriculture is a specific economic sector, both in the EU and elsewhere, due to its greater proneness to weather, climate and biochemical changes compared to any other economic sector. This might ultimately reflect on the basic production of agricultural products or the farmers' existence. In the EU, despite the significance of the food production, the farmers' income is around 40% lower than the income in non-agricultural sectors, and there is a time lag between the consumers' demand and the farmers' supply (EC 2017). Additionally, there are numerous professional activities to be undertaken to the end of functional and productive agriculture in the area of food production, industry, transport, trade, information technologies and other activities. The importance of all these jobs in the area of the food sector, where the agriculture is the main activity, imposed a motive and need for the European Communities to support agriculture through a well-designed policy. Therefore, the Communities introduced such policy in 1962, henceforth known and implemented as the Common Agricultural Policy (CAP) which was the first supranational policy which currently falls within EU's exclusive competence. In 2016 when the last recent trend of the CAP was evidenced, before the current reform, all said activities in the EU concerned 44 million jobs, of which 9.7 million referred to the agriculture in the narrower sense (EC 2017).

Consequently, it is necessary for the EU to provide support to all involved subjects in dealing with the challenges in agricultural process, through a designed and institutionally established approach. CAP, throughout its long existence, has both achieved significant results in that process, and faces ongoing evolution which provides the main motives for this policy's scientific analysis. Therefore, the objective of this paper is to analyze the main conceptual and operational features of the latest trends of the CAP with an overall evaluation of its prospects as a policy. This analysis was dominantly based on legal acts, budgetary allocations, literature and other secondary sources.

I. CONCEPTUAL, INSTITUTIONAL AND OPERATIONAL FRAMEWORK OF THE EU'S COMMON AGRICULTURAL POLICY

1. THE CONCEPT OF CAP

The concept of the CAP has two pillars: market policy and structure policy, or as the latter is called today - rural development. The first pillar of CAP or market policy refers to “agricultural products, i.e. to those produced from the soil, cultivation and fishing, as well as the products of the first processing which are in direct relation with these products” (Druesne 2006: 402). The market policy concerns the “production and marketing of a product or a group of products under a special regime called common organization of the market, so that production and trade are regulated by common regulations, determined by the common institutions and applied by all member states” - these common organizations of the market are established to cover the production and marketing of cereals, rice, sugar, wine, milk and milk products, meat, fruits and vegetables, and others (EU Regulation 1308/2013).

The second pillar of CAP – the rural development policy refers to agricultural exploitation and increasing productivity by structure rationalization or modernization while ensuring sustainable management of natural resources. Regarding the rural development, the Community has had only an additional role, aimed at supporting the efforts of Member States and enterprises in these processes (Druesne, 2006: 403). Today, this support is more balanced - the second pillar is in fact complemented by the member state's efforts, such as farmers' social security as well as by the EU Cohesion Policy since most of the rural areas coincide with the less developed regions in the EU.

2. OBJECTIVES, INSTITUTIONS AND DECISION-MAKING REGARDING CAP

The CAP is aimed at achieving the following goals:

- “1. Sustainable food production, with a focus on agricultural income, agricultural productivity and price stability;
2. Sustainable management of natural resources and climate change, with a focus on greenhouse gas emissions, biodiversity, soil and water;
3. Balanced territorial development with a focus on rural employment, rural growth and poverty in rural areas” (EU Regulation 1306/2013).

The CAP is conducted mainly by the European Commission which has great executive powers, being a crucial institution in the decision-making process regarding CAP, especially accentuated in the Art. 8 of the EU Regulation 1306/2013. Then, unlike before the Lisbon

Treaty, where the Council made most of the CAP-related decisions, after the adoption of this Treaty, both the Council and the Parliament are co-legislators concerning CAP (Buonnano, Nugent 2021: 159). Additionally, the management boards of the common organizations of the market (of intergovernmental nature) play a consultative role but contribute greatly to the process (EU Regulation 1306/2013).

3. CAP MEASURES

Some of the most prominent traditional CAP measures, featuring longer periods of time are the: intervention mechanisms, foreign trade measures and direct payments.

3.1. Intervention mechanisms

The main intervention mechanisms concern the purchase of the farmers' goods by the intervention bodies of the Community when the agricultural products could not be sold in the market. In this mechanism of intervention, the institutions of the Community had exclusive competence in determining agricultural prices in the phase of production and wholesale trade, and the member states could determine the prices of agricultural products in retail and sales to consumers (Druesne, 2006: 425).

3.2. Foreign trade measures

The foreign trade of agricultural products refers to the trade of the EU with other countries while the trade among EU member states is not considered as foreign trade, given the character of CAP.

Within this concept, there have been two main regimes: regime applicable to import and to export.

According to the import-related rules, the dominant measures have been:

- the permit for import referring to the obligation of the economic operator who intends to import an agricultural product from a third country to request an import permit from the administration of the country for which the import is intended. This knowledge of the import serves the common institutions to properly apply the available intervention instruments.
- the import tax that had been established on most of the Community's agricultural production, including cereals, milk and milk products, rice, sugar, olive oil, sheepmeat and others, and operated until 1994, when it was replaced by the establishment of customs tariffs. This measure was intended to ensure that a product from a third country was imported into the territory of the Community at a price level higher than

the world price for that product, as it respected the principle of mutual advantage of the Community's agricultural producers (Druesne, 2006).

Considering the regime applicable to export, the most prominent measure is the export subsidies where the Community grants subsidies to exporters so that they can lower their selling prices on third country markets in order to be competitive on those markets. The sums of money owed to the economic operators are paid by the Member States in whose territories the export formalities are completed, but they are financed from the Community budget (Druesne 2006: 348-439).

3.3. Direct payments

Direct payments are the dominant form of support to the farmers since 1992. These are funds given to farmers in the form of basic income support based on the number of hectares of land they use for agricultural purposes. This so-called basic payment is followed by a series of other support schemes aimed at specific objectives or types of agricultural producers. While the rules governing direct payments are adopted at EU level, their implementation is carried out directly by each member state.

During the last period 2014-2020, the EU allocated 42 billion EUR per year referring to direct payments, which is around 72% of the total budget related to the CAP or 27% of the total EU budget (Tropea 2016: 1). These direct payments at EU level, represent more than 25% of the gross added value of the EU agriculture, rising in some member states to more than 50%. (Tropea 2016: 1). The majority of farmers in the EU use these direct payments. In 2015, the average direct payment was 266 EUR/ha but with significant variations in the paid sums per hectare among member states and depending on the circumstances; and the aspiration for the next period was to reduce such variations (Silvis, Voskuilen 2018: 3). Just illustratively, the average support granted per hectare amounted 255 EUR/ha in 2021 where the direct payments/ha ranged from 722 in Malta to 174 EU/ha in Latvia (EC 2023b: 6). Hence, both the average amount, which represents a substantial sum for social stability of farmers, and the variations are relatively stagnant.

There are two types of direct payments: compulsory schemes and voluntary schemes.

The compulsory schemes cover all member states of the EU and contain the following types of direct payments:

1. basic payment which is a support to farmers based on the number of hectares of land they use for agricultural purposes;
2. greening payment which is a monetary compensation for farmers if they comply with mandatory practices that are favorable to climate conditions and the environment (specifically soil and biodiversity); and
3. young farmers scheme, dedicated to farmers under 40 (Tropea 2016: 9-24).

The voluntary schemes represent a choice of the member states and are mainly consisted of the following possible additional payments: coupling of the support for agriculture (by

the EU and member states); for areas with natural limitations (mountainous areas, etc.); and redistributive payment, where the member states can direct national funds to the first 30 hectares of farmers subject to EU support. In addition, there is a Simplified Scheme for Small Agricultural Producers, which is a voluntary payment scheme for member states, since about 66% of the 10.8 million total EU farm population has farms that are less than 5 ha (Tropea 2016: 24-26).

4. FINANCING OF THE CAP

The EU supports farmers through several types of measures and several funds within its budget. In 2019, at the moment of conceptualization of the new programming period, the EU supported farmers with 57.98 billion EUR, out of which 41.43 billion EUR were earmarked for direct support, 2.37 billion EUR for market measures and 14.37 billion EUR for rural development (EC 2023c).

The CAP is financed by two main funds as part of the EU budget: the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF), which provides direct support and funding for market measures, and the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD), which finances rural development. The latter aims to “increase the competitiveness of agriculture, to encourage sustainable management of natural resources and climate change and balanced development of rural areas” (EU Regulation 1305/2013) and it is complemented by two more funds from the budget of the EU, which mainly concern the EU Cohesion Policy. The CAP is also financed by public funds from the national/regional budgets, as well as by private means (Brief 5 2013).

5. CAP'S EFFECTS, RESULTS AND WEAKNESSES

Generally, it is notorious that the primary objectives of the CAP have been largely achieved. The increase in agricultural productivity has been significant - in 1962, the Community produced only 80% of food consumption, and in 1999, 120% which also affected the security of supply, i.e. the political goal was achieved through the economic goals (Duresne, 2006: 408). A significant aspect of the CAP was the income of farmers, which was permanently increased, since the introduction of this policy, especially in the latest period - compared to 2013, the EU farm income per worker was 56% higher in 2021, far outpacing inflation during the same period (9.4%) (EC 2023a: 2). However, it must be noted that in this last period since 2013 until 2021, the upward trend in farm income per worker can be attributed in some part to the decreased number of farm workers. Anyhow, the other reason for increased farmers' income is faster growth of the production value than the growth of costs (EC 2023a: 2) which would imply effectiveness of the policy. The current system of food production has managed to maintain historically low prices for food products and ensure a stable and abundant supply of these products in the trade network (Schutter 2019: 19).

The weaknesses of the Common Agricultural Policy lie in several areas:

Environment. Europe loses 970 million tons of soil each year due to moderate or severe soil erosion. Nitrogen-based pesticides and fertilizers take their toll on plant and insect life which creates losses in biodiversity, threatening the chain of interactions in the environment, including the negative impact on the pollination of many agricultural crops, thus jeopardizing future yields, while creating a decrease in gross domestic product globally of 3% per year (Schutter 2019: 15). The EU-wide use of nitrogen- and phosphate-based fertilizers, which are the main cause of eutrophication increased by 6% between 2012 and 2015 (Schutter 2019: 19).

The health of the European population. Agriculture is responsible for 90% of ammonia emissions, which is a great factor in air pollution. Antimicrobial resistance and exposure to endocrine-disrupting chemicals through food itself, food packaging, and agricultural contamination of water sources also create health problems. Pesticide concentrations in surface water exceed the quality standards in several Member States (Schutter 2019: 15). Food systems also affect the public health since unhealthy diet is a major risk factor leading to various diseases and increased mortality in Europe, affecting more intensively the poorer social strata. Additionally, chronic diseases, often based on unhealthy diet, account for 70-80% of healthcare costs in the EU (Schutter 2019: 19).

Socioeconomic aspects. Both globally and in the EU, there is a rapid concentration of the production and trade systems of food in a small number of entities and a large imbalance of forces in these activities and branches (Schutter 2019: 19). Additionally, larger farms' higher costs per hectare are compensated by higher production, resulting in greater overall profitability (EC 2023a: 2). In that context, the survival of part of the agricultural holdings, especially the small ones, is in question - between 2003 and 2013, every fourth farmer in the European Union has left agriculture (Schutter 2019:15) and this trend continued similarly in the ensuing period (EC 2023a: 2). Before the latest reform, only 3% of the agricultural holdings had 52% of the agricultural areas in the EU, and 20% of the farmers received 80% of the total funds resulting from the CAP. Rural conditions are also worsening due to the aging of the agricultural population – in 2013, almost half of the total agricultural population was over 55 years old, and a quarter was over 65 years old (Schutter 2019: 17). These circumstances lead to the motives for the reform of the agricultural policy model of the EU.

II. THE CURRENT REFORM OF THE CAP

1. MOTIVES FOR THE REFORM OF 2018

The initial Community system of price support for agricultural products from the 1960's has been replaced by the direct payments to farmers. The Commission, taking neo-liberal approach, has favoured larger farms because they are more competitive on world markets, but strong pressures from many EU member states led to alternate the former policies, since the large farms did not prevail in many countries, especially after the EU enlargements, where the new members, i.e. countries of Central and Eastern Europe were with prevalingly small and medium – sized farms (averages of 11 acres in Romania, 28 in Poland), but small holdings are also found in Western Europe, where the average is 37 acres in Italy (Buonanno, Nugent 2021: 164). Another motive comes from the need to pay more attention to environmental care in agricultural production as important for the healthy life of the population. The next motive is that the Europeans wish to ensure the continuation of the small and medium – sized family owned farms as a viable alternative to factory farming, especially considering that “farmers should not be driven out of business by circumstances beyond their control such as the costs of adopting green practices or complying with Europe’s high standards for humane animal husbandry and food quality and safety” (Buonanno, Nugent 2021: 167).

2. OBJECTIVES OF THE REFORM

The new CAP reform makes a shift away from subsidizing production to supporting environmental objectives and rural development (Hix, Bjorn 2022: 253). The reform 2021-2027 has created an agricultural policy that is now highly attuned to environmental, climate change, land sustainability, food safety and animal welfare issues. Currently, CAP refers to its two aspects – the direct payments and rural development, while set on integration of the CAP Strategic plans containing nine objectives of economic, environmental and social nature.

“The economic general objective is to foster a smart, resilient and diversified agricultural sector ensuing food security. The economic specific objectives are to:

- support viable farm income and resilience across the Union to enhance food security,
- enhance market orientation and increase competitiveness including greater focus on research, technology and digitalization,
- improve the farmers’ position in the value chain.

The environment and climate general objective is to bolster environmental care and climate action and to contribute to the environmental and climate-related objectives of the Union. The environment and climate specific objectives are to:

- contribute to climate change mitigation and adaptation, as well as sustainable energy,
- foster sustainable development and efficient management of natural resources such as water, soil and air,
- contribute to the protection of biodiversity, enhance eco-system services and preserve habitats and landscapes.

The social general objective is to strengthen the socio-economic fabric of rural areas. The social specific objectives are to:

- attract young farmers and facilitate business development in rural areas,
- promote employment, growth, social inclusion and local development in rural areas, including bio-economy and sustainable forestry,
- improve the response of EU agriculture to societal demands on food and health, including safe, nutritious and sustainable food, food waste, as well as animal welfare“ (Buonanno, Nugent, 2021: 165).

The cross-cutting objective is to modernize the sector by fostering and sharing of knowledge, innovation and digitalization in agriculture and rural areas, and encouraging their update.

3. FUNDING CAP IN THE PERIOD OF REFORM

While in the 1980, around 70% of the EU budget was dedicated to agricultural objectives (HBS 2019: 13), recently CAP takes up a bit more than 33%, due to the need it to cover more common tasks of the European Union. However, CAP perpetually represents one of the two largest internal EU policies, since it still, alongside with the Cohesion Policy, takes up 2/3 of the EU Budget for the last 3 programming periods.

The funding of CAP for 2021-2027 is still realized through the two funds respective to the two pillars. EAGF, i.e. the first pillar, in this period has an allocation of 291.1 billion EUR, out of which 270 billion EUR are allocated for income support schemes, and 21 billion EUR are dedicated to support agricultural markets (EC, 2023d). Specifically, 40% of the CAP's Budget in the period 2021-2017 is earmarked for climate action because since 2003 direct payments to farmers have been increasingly tied to other policies, particularly food security, food safety, land sustainability, environment and climate change (Buonanno, Nugent 2021: 161-166). The second pillar, i.e. EAFRD in the period 2021-2027 has an allocation of 95.5 billion EUR (EC 2023d).

III. CONCLUDING REMARKS

The agricultural policy of the Community in its entire existence has relied on a highly specialized, industrialized, financially supported, standardized and export-oriented model of agriculture and food production. The focus of this model was turned to technological, market and industrial changes, based on the capacities of large companies, with comprehensive supply chains that reached a large number of consumers. The CAP has achieved high effectiveness in the economic sphere, primarily in the domain of the physical volume of production, so that from a former importer of food for the needs of the countries of the Community, it has transformed itself into its exporter, increasing the productivity of production, raising the income of agricultural producers and providing cheap food for the population of the Community. With that, the political goal of food security was achieved, that is, in providing food for the needs of the population of the member states, not to be dependent from third countries.

However, this model has systematically generated negative consequences and created hidden costs, which to a certain extent in the past period, but also in the future, could call into question the effects of the CAP and negatively affect agricultural development. It is the use of chemical substances in the production of food that pollute the soil and water, the health consequences arising from the chemical substances both during the cultivation of agricultural land and during the consumption of food as well as the social consequences that reduce the quality of life in rural areas. Therefore, the prevailing solutions of the CAP failed to harmonize the different aspects (economic, social, environmental) of agricultural development, so that they often acted in opposition to each other.

The latest reform of the EU's CAP is in that context. It conceptually sets, legally regulates and financially supports the goals that should become prominent features of this policy - environmental protection and climate change action, food safety, animal welfare, land sustainability, viable support to small and medium - sized family owned farms and rural development promoting employment, social inclusion and local development in rural areas. Special support is being produced towards modernizing the sector by fostering and sharing of knowledge, innovation and digitalization both in agriculture and in rural areas. These are the assumptions for further favorable development of the agriculture and rural areas in the EU.

Bibliography

Brief 5 (2013) "Overview of CAP Reform 2014-2020, Agricultural Policy Perspective". Brussels. Available at: <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/performance-agricultural-policy/studies-and-reports/policy-analyses-and-briefs> (accessed 15 January 2024)

Buonanno L and Nugent N (2021) *Policies and Policy Processes of the European Union*, Second Edition. London: Macmillan Education Limited.

Друезн Ж (2011) Право на Европската унија и заеднички политики. Скопје: Арс Ламина, превод на: Druesne G (2006) *Droit de l'Union européenne et politiques communautaires*. Paris: Presses Universitaires de France.

European Commission (2017) *Agriculture: The EU's Common Agricultural Policy (CAP): For Our Food, for Our Countryside, for Our Environment*. Luxembourg: Publication Office of the EU.

European Commission (2023a) *Explore Farm Incomes in the EU: Farm Economics Overview Based on 2021 FADN Data*. Brussels.

European Commission (2023b) *Summary Report on the Implementation of Direct Payments (except greening)*. Brussels.

European Commission (2023c) *The CAP at a glance*. Available at: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-glance_en (accessed 15 December 2023)

European Commission (2023d) *Common agricultural policy funds*. Available at: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-funds_en (accessed 15 December 2023)

Heinrich Boell Stiftung (2019) *Agriculture Atlas: Facts and figures on EU farming policy*.

Hix S and Bjorn H (2022) *The Political system of the European Union*, Fourth Edition, London, New York, Dublin: Bloomsbury Academic.

Regulation (EU) 1308/2013 establishing a common organization of the markets in agricultural products and repealing Council Regulations (EEC) 922/72, 234/79, 1038/2001 and 1234/2007, Official Journal of the EU L247/671.

Regulation (EU) 1306/2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy, Official Journal of the EU L347/549.

Regulation (EU) 1305/2013 of the European Parliament and Council on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (AFARD), Official Journal of the EU L347/487.

Schutter O.D. (2019) *Towards a Common Food Policy for the European Union*. IPES-Food Report.

Silvis H and Voskuilen M (2018) *Agricultural land prices in the EU in 2016*. Wageningen University and Research. Available at: <https://edepot.wur.nl/446327> (accessed 9 January 2024)

Tropea F (2016) *Common Agricultural Policy 2014-2020: Direct Payments*. European Parliament.

Јелена Таст, PhD, државен секретар

Министерство за финансии

jelena.tast@finance.gov.mk

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД ЕНЕРГЕТСКАТА КРИЗА И ПОТРЕБАТА ОД СТРУКТУРНИ ПРОМЕНИ НА МАКЕДОНСКАТА ЕКОНОМИЈА

Abstract

In order to realize positive rates of economic growth for the Macedonian economy during the period of energy crisis, the structural reform need to be undertaken.

The paper presents the macroeconomic indicators that reflect the crisis and, in this context, analyses the effects of the energy crisis on Macedonian economy.

The analyze is based on the analyses which include the period before and during the crises, with the aim of presenting a clear picture of what has been achieved, but also what has to be done to effective structural reforms.

The paper is structured in several parts. The first part provides an economic trend in the country from the period of year 2019-2023. The second part analyses the effect of increased energy products prices on trade deficit and current account in the Republic of North Macedonia. The third part presents the country's opportunities for the implementation of the concept of green growth.

Regarding the green agenda, the paper indicates that a strategy for green growth is a key challenge for the country's fiscal policy in period that follows. In this context the paper gives a recommendation for future policies due to structural reforms of the country.

Keywords: Economic growth, energy crisis, green economy, investment

ВОВЕД

Светската популација веќе неколку години по ред живее во неизвесност, во услови на неколку последователни кризи што резултираа со негативен економски раст на глобално ниво. Негативните трендови на раст не ја заобиколија ниту Република Северна Македонија.

Расположливите инструменти на фискалната и на монетарната политика дадоа резултати. Мерките беа насочена кон стабилизација на економијата, а со цел поддршка на економската активност во услови на криза. Но, во земјите од Западен Балкан, како резултат на овие шокови, дополнителен проблем беше ограничената фискална поддршка во услови на високо ниво на јавен долг.

Гледано низ историјата, секоја криза создава последици, но носи и нови можности. Структурни промени се неопходни во периодот што следува за заздравување од кризата. Во оваа насока, концептот за т.н. зелен раст, во контекст на одржлив економски раст, во поново време стана многу анализирана и дебатирана тема во светски рамки, а енергетската криза само го потврди значењето на т.н. зелени инвестиции за развојот на земјата.

1. АНАЛИЗА НА ЕКОНОМСКИТЕ ДВИЖЕЊА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОДОТ 2019-2023 ГОДИНА

Во 2019 година, Република Северна Македонија бележи забрзан раст на економијата. Економскиот раст изнесуваше 3,9%, пред сè како одраз на силната домашна побарувачка. Но, веќе од почетокот на 2020 година, како резултат на надворешните шокови, земјата се соочи со неколку последователни кризи, чии ефекти негативно се одразија на македонската економија.

Во 2020 година, економската активност значително се намали, со пад на бруто домашниот производ (БДП) од 4,7% (Т-1).

Т-1: Бруто домашен производ (БДП), 2019-2023 година

БДП	2019	2020	2021	2022	К1 23	К2 23	К3 23	К1-К3 23
во мил. ден.	692.683	669.280	729.445	803.141	192.431	200.683	215.381	608.495
во мил. евра	11.262	10.852	11.836	13.033	3.120	3.260	3.502	9.882
реален раст, %	3,9	-4,7	4,5	2,2	1,5	1,1	1,2	1,2

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Приватната потрошувачка се намали за 3,6%, но беше компензирана со силната јавна потрошувачка, која бележи раст од 9,8%, како одраз на зголемените расходи на државата поради преземените фискални мерки за справување со кризата (Т-2).

Т-2: Финална потрошувачка, 2019-2023 година (реален раст во %)

	2019	2020	2021	2022	К1 23	К2 23	К3 23	К1-К3 23
Финална потрошувачка	3,5	-1,2	7,0	2,2	-0,2	2,1	1,8	1,2
Приватна потрошувачка	3,7	-3,6	8,6	3,8	0,7	2,8	2,8	2,1
Јавна потрошувачка	2,5	9,8	0,9	-5,0	-4,3	-1,1	-3,0	-2,8

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Во 2020 година, бруто-инвестициите бележат пад од 15,1% (Т-3).

Т-3: Бруто-инвестиции, 2019-2023 година

Бруто-инвестиции	2019	2020	2021	2022	К1 23	К2 23	К3 23	К1-К3 23
реален раст (%)	9,5	-15,1	2,9	9,4	-21,8	-4,4	-18,2	-14,5
% од БДП	34,3	29,9	32,2	36,0	23,3	24,5	20,8	22,8

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Извозот падна за 10,9% како резултат на влошената меѓународна економска средина и нарушувањето на глобалните синџири на снабдување. Увозот се намали за 10,9%, најмногу поради намалениот увоз на интермедијарните производи (Т-4).

Т-4: Извоз и увоз на стоки и услуги, 2019-2023 година (реален раст во %)

	2019	2020	2021	К1 22	К2 22	К3 22	К4 22	2022	К1 23	К2 23	К3 23	К1-К3 23
Извоз	8,9	-10,9	14,3	9,1	12,2	16,3	8,0	11,4	6,6	-1,4	-5,0	-0,2
Увоз	10,1	-10,9	14,8	16,5	15,3	14,6	4,9	12,4	-5,0	-2,0	-9,8	-5,6

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Стапката на инфлација во 2020 година изнесуваше 1,2%, пред сè како одраз на растот на цените на храната (Т-5).

Т-5: Стапка на инфлација, 2019-2023 година

	2019	2020	2021	2022	К1-К3 2023
Стапка на инфлација (%)	0,8	1,2	3,2	14,2	9,4

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Позитивните трендови на пазарот на труд од 2019 година продолжија и во првиот квартал од 2020 година, по што следуваše умерен пад на вработеноста како резултат на пандемијата. Во текот на 2020 година, стапката на невработеност изнесуваше 16,4% (Т-6).

Т-6: Активно население, стапка на вработеност и невработеност, 2019-2022 година

	Активно население				Стапка на	
	Вкупно	Вработени	Невработени	Активност	Вработеност	Невработеност
2019	964.014	797.651	166.363	57,2	47,3	17,3
2020	950.858	794.909	155.949	56,4	47,2	16,4
2021	819.892	693.494	126.398	55,8	47,2	15,4
2022	808.078	692.034	116.045	55,2	47,3	14,4

Извор: ДЗС, <https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=98&r-brObl=14>.

Во 2021 година, и покрај влијанието на пандемијата, економијата закрепна во согласност со очекувањата. Беше забележан раст на економијата во сите четири квартали од годината, што последователно доведе до просечен економски раст од 4,5% во 2021 година (види: Т-1).

Растот на економската активност во 2021 година беше резултат на поволната домашна побарувачка. Потрошувачката се зголеми за 7%, што беше примарно поттикната од растот на приватната потрошувачка од 8,5%. Врз растот на потрошувачката најмногу влијаеше растот на платите, како и државната помош за компаниите во справување со пандемијата. Јавната потрошувачка се намали за 0,9% (види: Т-2).

Во 2021 година, бруто-инвестициите се зголемија за 2,9%, пред сè како резултат на значителниот пораст во вториот и во четвртиот квартал од годината (види: Т-3).

Извозот на стоки и услуги закрепна во првата половина од годината, продолжувајќи со умерено темпо на раст во втората половина, при што извозната активност се зголеми за 14,3% на реална основа, во услови на закрепнување на странската побарувачка. Увозот на стоки и услуги реално се зголеми за 4,8%, главно поттикнат од зголемениот увоз на интермедијарни производи (види: Т-4).

Во 2021 година, стапката на инфлација изнесуваше 3,2%, како одраз на ценовните притисоци предизвикани од факторите специфични за кризата (види: Т-5).

Просечната стапка на вработеност изнесуваше 47,2% во 2021 година, што беше на исто ниво во однос на 2020 година (види: Т-6).

По закрепнувањето на економијата во 2021 година, растот на домашната економија во 2022 година во голема мера беше ограничен од случувањата на глобално ниво. Продлабочувањето на енергетската криза, високата инфлација и заострувањето на финансиските услови, како одговор на засилените инфлациски очекувања, негативно се одразија и на домашната економија. Во овие околности, економскиот раст во 2022 година изнесуваше 2,1% (види: Т-1).

Анализирано според расходната страна на БДП, економскиот раст во 2022 година во целост се должи на зголемената домашна побарувачка, во услови на зголемени бруто-инвестиции и на зголемена потрошувачка, додека нето-извозот имаше негативен придонес кон растот.

Во 2022 година, бруто-инвестициите бележат раст од 9,4%, главно како резултат на растот на резервите на интермедијарни производи и суровини, енергенси, за да се ублажат неповолните ефекти врз достапноста и врз цените на овие производи, особено во првата половина од годината (види: Т-3). Позитивен придонес кон растот на инвестициите имаа зголемените капитални расходи од буџетот. Потрошувачката бележи раст на реална основа од 2,0%, поддржана од растот на платите и од солидната кредитна активност. Јавната потрошувачка се намали за 2,6% како резултат на намалувањето на помалку продуктивните расходи (види: Т-2). Извозот на стоки и услуги продолжи со силна динамика и во 2022 година и забележа раст од 11,4%, но истовремено, увозот се зголеми за 12,4% на реална основа, со што нето-извозот имаше негативен придонес кон економскиот раст (види: Т-4).

Во 2022 година, стапката на инфлација изнесуваше рекордни 14,2% (види: Т-5).

Од 2023 година, глобалната економија продолжи да закрепнува со поинтензивно темпо. Во првиот квартал од годината, економијата оствари раст од 1,5% (види: Т-1).

Гледано од расходната страна, позитивен придонес кон растот имаше приватната потрошувачка, со раст од 2,1%, во услови на раст на платите и кредитирањето на населението. Исто така, раст бележи и нето-извозот, како резултат на пораст на извозот и истовремен пад на увозот. Од друга страна, беше регистриран пад на јавната потрошувачка од 4,3% и на бруто-инвестициите од 11,7% (види: Т-2, Т-3 и Т-4).

2. ЕФЕКТИТЕ ОД ЗГОЛЕМЕНИТЕ ЦЕНИ НА ЕНЕРГЕНСИТЕ ВРЗ ТРГОВСКИОТ ДЕФИЦИТ И ТЕКОВНАТА СМЕТКА

Влијанието на кризата резултираше со раст на цените на суровините на меѓународниот пазар, кои се рефлектираа и на домашната економија, главно преку растот на цените на основните продукти и енергенсите (електрична енергија, нафта и гас).

Зголемените цени на енергенсите влијаеја врз трговскиот дефицит и врз тековната сметка на земјата. Така, вредноста на нето-увозот на електрична енергија во 2022 година достигна 368,9 милиони евра и споредено со 2021 година е повисока за 129,1 милион евра, односно за 53,8%. Растот на вредноста на нето-увозот во најголема мера се должеше на растот на цената на електричната енергија на меѓународниот пазар, имајќи предвид дека количеството на увезена струја во овој период е намалено за 43,0%. Во периодот јануари-август 2023 година, вредноста на нето-увозот на електрична енергија е негативна и изнесува -22,0 милиони евра, во споредба со истиот период во 2022 година, кога вредноста на нето-увозот изнесуваше 378,4 милиони евра. Во однос на количеството на увезена нето-енергија, тоа во периодот

јануари-јули 2023 година, согласно расположливите податоци, е намалено за 108,1% во однос на истиот период од 2022 година (Т-7).

Т-7: Извоз и увоз на електрична енергија, 2021-2023 година

	Во .000 евра			Во GWh			Просечна цена на увоз по GWh (во илјади евра)	Годишна промена на вредноста на нето- увозот (во %)	Годишна промена на нето- увозот во GWh (во %)
	Извоз	Увоз	Нето- увоз	Извоз	Увоз	Нето- увоз			
2021	40.865	280.734	239.869	359,1	2.836,8	2.477,7	99,0	116,9	6,5
2022	210.086	579.028	368.942	523,2	1.935,7	1.412,5	299,1	53,8	-43,0
I 2023	35.192	34.507	-685	101,3	65,4	-35,8	527,3	-100,8	-114,3
II	37.725	22.852	-14.873	113,2	66,7	-46,5	342,7	-122,5	-117,7
III	19.122	14.400	-4.722	127,2	66,8	-60,4	215,6	-108,4	-127,2
IV	19.775	12.184	-7.592	116,7	95,2	-21,5	128,0	-113,9	-112,9
V	14.015	12.646	-1.369	10,0	103,5	93,5	122,2	-103,9	-29,2
VI	2.196	13.037	10.840	140,9	90,3	-50,7	144,4	-59,3	-133,9
VII	15.919	8.854	-7.065	121,4	138,9	17,4	63,8	-122,3	-81,2
VIII	17.732	21.196	3.464	145,6	132,0	-13,6	160,6	-86,7	-182,7
IX	18.767	16.442	-2.325	133,0	143,3	10,3	114,7	-148,2	-120,5
X	9.600	14.285	4.685	147,6	125,9	-21,7	113,5	-110,5	-123,3
XI	27.651	19.956	-7.695					-136,1	
I-XI 2023	217.695	190.358	-27.336	1.156,8	1.027,9	-128,9	165,8	-107,6	-109,2

Извор: ДЗС, <https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/?rxid=46ee0f64-2992-4b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef>, и сопствени пресметки.

Слична е состојбата и со увозот на нафта и производи од нафта. Имено, во 2022 година, вредноста на нето-увозот на нафта достигна 980,7 милиони евра, што е раст

од 96,8% споредено со 2021 година, во услови кога нето-увозот количествено порасна за 9,5%. Во првите осум месеци од 2023 година, вредноста на нето-увозот на нафта достигна 518,5 милиони евра, што е пад од 20,3% споредено со истиот период од 2022 година. Притоа, нето-увозот количествено останува на исто ниво споредено со првите осум месеци од 2022 година (Т-8).

Т-8: Извоз и увоз на нафта и производи од нафта, 2021-2023 година

	Во .000 евра			Во тони			Годишна промена на вредноста на нето-увозот (во %)	Годишна промена на нето-увозот во тони (во %)
	Извоз	Увоз	Нето-увоз	Извоз	Увоз	Нето-увоз		
2021	83.568	581.929	498.362	168.284	1.194.721	1.026.436	62,5	5,5
2022	153.164	1.133.846	980.683	155.816	1.280.108	1.124.292	96,8	9,5
I 2023	10.438	81.523	71.085	11.195	100.815	89.620	23,1	-3,5
II	10.149	67.851	57.702	11.580	90.215	78.634	7,4	3,5
III	7.023	81.624	74.602	8.326	116.080	107.753	-15,9	10,9
IV	6.314	59.615	53.301	8.875	82.140	73.265	-28,2	-18,7
V	7.581	62.850	55.269	12.203	94.268	82.064	-39,0	-11,4
VI	7.986	64.052	56.066	11.449	92.786	81.336	-37,1	10,5
VII	12.792	76.915	64.123	17.401	127.183	109.782	-25,5	41,0
VIII	7.076	93.415	86.339	7.709	123.223	115.514	-21,6	-15,9
IX	10.571	80.678	70.107	11.823	89.734	77.911	-20,1	-33,8
X	9.194	72.781	63.588	11.211	83.639	72.428	-30,5	-21,4
XI	5.517	71.607	66.091	7.693	89.860	82.166	-18,8	-4,6
I-XI 2023	94.640	812.912	718.272	119.467	1.089.941	970.474	-21,2	-6,1

Извор: ДЗС, <https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pXweb/mk/MakStat/?rxid=46ee0f64-2992-4b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef>, и сопствени пресметки.

Слични движења се забележуваат и кај увозот на природен гас. Имено, во 2022 година, нето-увозот на природен гас достигна 375,6 милиони евра, што претставува раст од 174,5% споредено со 2021 година, во услови кога нето-увозот количествено е намален за 19,5% (Т-9).

Т-9: Извоз и увоз на природен гас, 2021-2023 година

	Во .000 евра			Во тони			Годишна промена на вредноста на нето-увозот (во %)	Годишна промена на нето-увозот во тони (во %)
	Извоз	Увоз	Нето-увоз	Извоз	Увоз	Нето-увоз		
2021	3.052	139.895	136.843	1.860	344.670	342.810	58,5	15,0
2022	4.627	380.232	375.605	1.793	277.847	276.055	174,5	-19,5
I 2023	237	51.199	50.962	85	32.893	32.808	163,5	-19,1
II	339	43.338	42.999	143	29.430	29.287	-1,9	-6,4
III	409	32.321	31.912	158	32.483	32.325	-22,3	-4,4
IV	252	26.613	26.361	95	30.316	30.221	-39,1	-16,5
V	446	21.686	21.240	183	31.013	30.830	67,5	177,8
VI	358	4.707	4.349	155	8.859	8.704	-43,1	5,7
VII	567	14.928	14.361	244	23.569	23.325	150,5	219,6
VIII	134	17.737	17.603	56	27.401	27.344	-5,6	76,4
IX	190	17.579	17.388	86	29.770	29.684	-59,7	30,2
X	191	16.607	16.417	87	26.313	26.226	-80,4	-11,2
XI	271	19.823	19.552	125	30.483	30.358	52,6	216,4
I-XI 2023	3.392	266.537	263.145	1.417	302.529	301.112	-20,7	22,5

Извор: ДЗС, <https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/?rxid=46ee0f64-2992-4b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef>, и сопствени пресметки.

Во 2022 година, трговскиот дефицит значително се прошири, забележувајќи високи стапки на раст. Така, во 2022 година, дефицитот беше зголемен за 1.147,3 милиони евра во однос на 2021 година; притоа, зголемениот дефицит од размената на нафта учествуваше со 482,3 милиони евра, на електрична енергија со 129,1 милион евра и на природен и течен гас со 238,8 милиони евра. Така, 74,1% од зголемениот дефицит во 2022 година се должи на зголемениот дефицит во размената на нафта, електрична енергија и природен и течен гас.

Во периодот јануари-август 2023 година, трговскиот дефицит е намален за 28,1% во однос на истиот период од 2022 година, при што дефицитот во размената на природен и течен гас е зголемен за 17,5 милиони евра, додека дефицитот во размената

на нафта е намален за 132,0 милиони евра. Во размената со електрична енергија е остварен суфицит од 22,0 милиони евра, наспроти дефицитот од 378,4 милиони евра остварен во првите осум месеци од 2022 година (Т-10).

T-10: Трговски дефицит 2021-2023 година (месечно и годишно ниво)

	Во мил. евра	% на годишен раст
2021	-2.678,4	47,3
2022	-3.825,6	42,8
I 2023	-228,1	-13,2
II	-196,1	-37,2
III	-209,3	-35,6
IV	-195,6	-51,7
V	-215,2	-31,9
VI	-241,9	-6,8
VII	-201,4	-25,3
VIII	-309,6	-11,7
IX	-210,4	-38,9
X	-277,5	-16,9
XI	-238,5	-16,0
I-XI 2023	-2.523,5	-27,1

Извор: ДЗС, <https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/?rx-id=46ee0f64-29924b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef>, и сопствени пресметки.

3. ЗЕЛЕНА АГЕНДА

Концептот за т.н. зелен раст, во контекст на одржлив економски раст, во поново време стана многу анализирана и дебатирана тема во светски рамки, а енергетската криза само го потврди значењето на т.н. зелени инвестиции за развојот на земјата.

Заштитата од климатските промени има посебно место во агендата на развиените земји. Тенденцијата е овој концепт да биде применет од страна на сите земји, без разлика на степенот на развиеност.

Зелената агенда на ЕУ (EU Green Deal) предвидува државите членки на ЕУ да преминат во климатски неутрални економии, со користење на европските фондови, како и со давање приоритет на проектите што имаат влијание врз последиците од климатските промени.

Во рамките на Зелената агенда е изготвен и Економски и инвестициски план за државите од Западен Балкан, кој предвидува мобилизирање на фондовите во вредност од околу девет милијарди евра. Планот содржи пет столба што ја чинат суштината на концептот за зелен раст, и тоа: климатска акција, вклучувајќи декарбонизација,

енергија и мобилност, циркуларна економија – рециклирање, одржливо производство и ефикасно користење на ресурсите, биодиверзитет, со цел да се заштитат природните богатства, намалување на загадувањето на воздухот, водата и земјиштето и одржлив систем за производство на храна и рурални подрачја (ЕК 2020).

Стратегијата за долгорочниот развој на енергетиката до 2040 година на Република Северна Македонија може да има посебен придонес во имплементацијата на концептот на т.н. зелен раст во земјата. Имено, според креаторите на Стратегијата, инвестициите во енергетиката се очекува да апсорбираат 1/5 до 1/4 од вкупните инвестиции во основни средства во земјата (Фити и др. 2021).

Според мислењата на експертите, македонската економија се карактеризира со зависност од увоз на енергија, неефикасно користење на енергијата, како и застареност на системите за производство на енергија. Кризата јасно ја покажа ранливоста на домашната економија. Истовремено, со текот на времето станува сè појасно дека во услови на ограничен фискален простор, во периодот што следува сè повеќе во фокус ќе биде улогата на приватниот сектор. Во Република Северна Македонија, повеќе од јасна е потребата од развој на јавно-приватно партнерство во оваа област. Но, овде треба да се има предвид фактот за ограниченото искуство на земјата. Оттука, потребна е брза имплементација на дадените препораки од Светската банка за мобилизација на приватниот и јавниот капитал во насока на поттикнување на капиталните инвестиции на земјата.

Користена литература

Единици на кирилица

Народна банка на Република Северна Македонија. Достапно на: <https://nbstat.nbrm.mk/rxweb/mk/MS%20i%20KS/> (пристапено во декември 2023 година)

Програма за економски реформи (ПЕР) 2024-2026, Република Северна Македонија. Достапно на: <https://finance.gov.mk/economic-reform-program/?lang=en> (пристапено во јануари 2024 година)

Светска банка. Достапно на: <https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets> (пристапено во декември 2023 година)

Унгарска енергетска берза. Достапно на: <https://hupx.hu/en/market-data/dam/historical-data> (пристапено во декември 2023 година)

Фити Т (2020) Макроекономија на големите кризи. Скопје: МАНУ.

Фити Т, Антовска-Митев М, Дранговска Т (2021) „Фискални предизвици во пост кризниот период – јавни инвестиции и зелен раст“. Во: Фити Т (ур.), Предизвиците на фискалната политика во периодот на пандемијата од КОВИД-19 и перспективи во посткризниот период. Скопје: МАНУ, стр. 35-54.

Единици на латиница

European Commission (2020) “Guideline for the Implementation of the Green Agenda for Western Balkans”. Brussels, 6.10., SWD (2020) 223 final.

International Monetary Fund (2020) World Economic Outlook Database.

Krugman P (2020) *Arguing with Zombies-Economics, Politics and the fight for a better future*. W. W. Norton & Company.

World Bank (2020, October) Regional Economic Report.

World Bank (2021) Climate Change Action Plan 2021-2025.

World Bank (2021) GFDRR, Enabling Private Investment in Climate Adaptation and Resilience.

Проф. д-р Бојана Наумовска
bojana@isppi.ukim.edu.mk

Доц. д-р Јован Близнаковски
jovan.b@isppi.ukim.edu.mk

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје,
Институт за социолошки и политичко-правни истражувања

CHANGES TO THE RULES OF PROCEDURE OF THE MACEDONIAN ASSEMBLY (2002 TO 2023)

Abstract

Considering the core values of the Macedonian Constitution, where sovereignty belongs to the citizens, transferred to elected MPs through the voting process, the Assembly is defined as a representative body of citizens and is also the holder of the legislative authority. The Assembly, on the one hand, is the most important body where democratic processes take place and on the other hand, it is a guarantor of representing the interests of the citizens.

The provisions stipulated in the Rules of Procedure of the Assembly are of utmost importance for following the spirit of the Constitution. This legal document regulates the mode of operation of the Assembly, as well as the terms and ways of passing laws. The Assembly is the platform where political debates should take place, arguments should be presented and legal solutions from multiple aspects should be taken into consideration.

Aware of the importance of this document and the democratic processes that should begin or end in the Assembly, in this paper are analyzed the three last Rules of Procedure (from 2002, 2008 and 2023) in reference to the process of laws and amendments consideration, public discussion, length of MPs speeches and parliamentary sessions and the opportunity to monitor the Assembly work by the citizens.

Through the presentation of the mentioned analyses, we reach the main thesis of this paper that focuses on the changes to the Assembly's Rules of Procedure which leave less space for the protection of the interests of a larger group of citizens.

Keywords: Rules of Procedure of the Assembly, political dialogue, division of powers

ПРОМЕНИТЕ НА ДЕЛОВНИКОТ НА МАКЕДОНСКОТО СОБРАНИЕ (ОД 2002 ДО 2023 ГОДИНА)

ВОВЕД

Во Уставот на Републиката се дадени темелните вредности на поставеноста на државата, па така во член 2 е дефинирано дека суверенитетот им припаѓа на граѓаните, а тие власта ја остваруваат преку избраните пратеници. Дополнително, во член 61 е наведено дека Собранието е претставнички орган на граѓаните и воедно е носител на законодавната власт. Имајќи го предвид непосредниот начин на избор на пратениците и посредниот начин на избор на Владата, како и тоа дека Владата одговара пред Собранието (член 92 од Уставот), јасно е позиционирана улогата на Собранието како најзначајно тело за демократските процеси, но и како гарант за претставувањето на интересите на граѓаните.

За следењето на духот на Уставот, историјата, но и скорешните случувања, покажува дека исклучително значење има поставеноста на Деловникот на Собранието, со којшто подетално се регулираат начинот на работа, роковите и начинот на донесување закони.

Свесни за значајноста на овој документ и за демократските процеси што би требало да почнуваат или да завршуваат во Собранието, во пресрет на носењето на новиот деловник, во ноември 2023 година како академска заедница организиравме трибина¹ на којашто беа предочени сите недостатоци и моменти што загрижуваат. Со цел да остане траен запис што ќе им помогне на идните генерации да ги разберат случувањата, дел од анализите се прикажани во овој стручен труд.

Во овој текст, најголем дел од анализите се темелат на деловниците од 2002, 2008 и 2023 година, при што пресвртот во практикувањето на парламентарната демократија го лоцираме во Деловникот од 2008 година, со којшто почнува процесот на ограничување на дискусијата и воведувањето рокови.

Преку прикажувањето на споменатите анализи, главната теза на овој труд се фокусира на промените на Деловникот што сè помалку оставаат простор за остварување на контролната улога што треба да ја има Собранието врз Владата, како и за заштита на интересите на поголема група граѓани.

¹ Трибина насловена „Против недемократски Деловник“, одржана на 17 ноември 2023 година. Говорници: проф. д-р Мирјана Најчевска, проф. д-р Бојана Наумовска, доц. д-р Јован Близнаковски, вонр. проф. д-р Јелена Ристик.

1. ИМПЛИКАЦИИ НА ДЕЛОВНИЧКИТЕ РЕШЕНИЈА ЗА ПОЛИТИЧКИОТ РАЗВОЈ НА ЗЕМЈАТА

Сегашните одредби на Деловникот на Собранието, усвоени кон крајот на 2023 година, се во вистинска смисла ограничувачки кон исполнувањето на две од клучните функции на македонското собрание пропишани со уставни одредби: законодавната и контролната. Во однос на законодавната функција, Собранието по 2008 година (потврдено дополнително во 2023 година) има потесни можности за разгледување на законските предлози: главната дискусија се води во рамките на помалобројните работни тела наместо на пленарната седница и под строги временски рокови, кои во значителна мера ограничуваат отворена дискусија. Дополнително, со деловниците од 2008 и 2023 година се ограничуваат можностите за влијание на јавноста врз законските предлози во собраниска процедура: со овие два деловника, изземени се задолжителните образложенија по изречените мислења на клучните чинители во собраниските јавни седници (кои со Деловникот од 2002 година предлагачите беа должни да ги вградат во писмен извештај). Намалената можност за суштински „претрес“ на предлозите води кон ослабување на учеството на Собранието во конечните законски решенија (иако токму Собранието е единствената институција што во редовни услови е носител на законски прописи), послаб квалитет на законските решенија (кои не се произлезени од широка дебата на клучните чинители) и потесни можности за вклучување на јавноста.

Во однос на контролната функција, со двата деловника од 2008 и 2023 година, Собранието вовеле и построги временски ограничувања на дискусијата во еден од клучните механизми на парламентарна контрола врз работата на извршната власт – пратеничките прашања. Со ова, Парламентот директно влијаеше врз понатамошно ослабување на овој механизам. Дополнително, кога ќе се земе предвид дека во земјата токму Владата е најголемиот предлагач на законски решенија, а Собранието тие предлози ги разгледува во тесни рамки и рокови, произлегува дека највисокиот претставнички орган губи и дел од можностите за контрола врз прописите што се подготвуваат во владина процедура. Деловничките решенија од 2008/2023 година негативно влијаат врз можностите на Парламентот за контрола на работата на извршната власт, како во однос на секојдневната работа, така и во однос на предлог-регулативата.

Како резултат на сето ова, Собранието е ограничено во однос на извршната власт. Земјата има формална парламентарна демократија, но во практиката идентификуваме систем што во значителна мера е доминиран од извршната власт. Деловничките ограничувања од 2008 и 2023 година треба да бидат гледани во оваа смисла – како чекори кон уредување во коешто извршната власт нема да има значителни пречки во своето дејствување. Секако, ова е во целосна спротивност со намерата во Уставот, кој јасно ја дефинира земјата како парламентарна демократија, со силна улога на Собранието во законодавниот процес и со можности за негова контрола врз извршната власт.

Идеалниот модел на парламентарната демократија претпоставува силен парламент, кој претставува противтежа на дејствувањето на извршната власт, со цел

приближување на политичките исходи до преференциите на граѓаните и намалување на можностите за злоупотреба на јавната функција. Во ваков модел, на Парламентот се гледа како на рационален актер кој не само што ќе се стреми кон креирање рамнотежа туку и во вистинска смисла ќе претставува надзор на работата на извршната власт. Во Република Северна Македонија следиме спротивна ситуација, каде што Парламентот своеволно се откажува од своите примарни функции и преку измени на свој внатрешен акт (деловник) ги ограничува своите права и обврски во законодавниот процес и политичкиот систем. На прв поглед, ваквата ситуација изгледа парадоксално, особено доколку го следиме идеалниот модел на парламентарна демократија: Собранието, ограничувајќи се себеси, дејствува спротивно на очекуваното, отворајќи пошироки можности за дејствување на извршната власт и потесни можности за своја контрола врз неа.

Тоа што е интересно во случајот на Република Северна Македонија е фактот што ограничувачките деловнички измени (оние во 2008 и 2023 година) доаѓаат во период на владеење на различни политички елити, чиј однос во изминатиот период се карактеризира со силна поларизација по низа прашања. Сепак, во однос на деловничките измени, можеме да проследиме извесен консензус кај политичките противници. Најголемите политички партии во земјата ја дадоа својата поддршка за деловничките ограничувања и во двата наврата. Овој факт сугерира две нешта. Прво, најголемите политички партии во земјата функционираат како „картел-партии“², често согласувајќи се за системски прашања што треба да ја задржат, па дури и да ја унапредат нивната посилна позиција во однос на преостанатите помали или идни политички противници. Второ, низ годините, Собранието постепено ги ослабува своите примарни функции: на краток рок – потчинувајќи се на непосредните цели на Владата, а на долг рок – потчинувајќи се на долгорочните цели на политичките партии што наизменично се менуваат на врвот на извршната власт.

Опишаната ситуација е исклучително неповолна за понатамошен развој на парламентарната демократија во земјата. За нејзино остварување – не се доволни само уставно-пропишаните правила. Потребен е и соодветен однос на актерите во политичкиот систем што ќе цели кон одржување и унапредување на уставно-утврдената рамнотежа на моќ. За вистинска парламентарна демократија, крајно време е Собранието да почне да ја контролира Владата и да одолее на притисокот на политичките партии – а не обратно!

² Во литературата, терминот „картел-партии“ се користи за оние политички партии што ја искористуваат својата положба во институциите со цел да креираат правила или да употребат јавни ресурси што ќе овозможат намалување на политичката конкуренција и зголемување на шансите за изборен успех. Ваквото „картелизирање“ е забележано во многу земји ширум светот и често добива форма на соработка меѓу партии што се сметаат за политички противници по однос на прашања што дејствуваат позитивно кон зачувување на споделена поволна положба во институциите или во однос на политички натпревар. Во овој контекст, честа е соработката меѓу поголемите партии во партискиот систем, со цел намалување на можноста за зголемување на политичката моќ на преостанатите партии или „влез“ на евентуални нови противници. За овој концепт, види: Katz and Mair, 1995; 2009.

2. ПРОМЕНИТЕ НА ДЕЛОВНИКОТ

Во својата парламентарна историја, во Собранието се донесени четири деловници со коишто се уредува работата на Собранието и на пратениците кои се дел од него. Привремениот деловник е донесен во 1991 година, а потоа следуваат Деловникот од 2002 година, Деловникот донесен во 2008 година (за којшто се донесени и повеќе измени) и последниот деловник – Деловникот изгласан во ноември 2023 година. Во анализата на собраниските деловници, нотирани се неколку сегменти каде што постои промена во регулацијата, а коишто се од суштинско значење за застапувањето на интересите на граѓаните. Како најзначајни се издвоени: процесот на разгледување закони и амандмани; јавната дискусија; говорењето на пратениците и можноста за следење на Собранието од страна на граѓаните.

2.1. Процесот на разгледување закони и амандмани

Постапката за носење закони во себе вклучува постапка што се одвива на пленарна седница на Собранието и постапка во матична комисија (дополнително, секој закон се разгледува во рамките на законодавно-правната комисија). При анализа на деловниците на Собранието од 2002, 2008 и 2023 година, констатирана е голема промена во однос на процесот на носење на законите.

Начинот на функционирање на собраниските седници во однос на разгледување на законите и амандманските расправи се менува значително. Практиката пред стапувањето на сила на Деловникот од 2008 година подразбира разгледување на законите на пленарна седница, на којашто се одлучува и за сите поднесени амандмани (член 75, Деловник на Собранието од 2002 година). И во тој период функција имаат собраниските комисии, а сепак главната тежина во однос на изгледот на секој закон ја има Собранието.

Со Деловникот од 2008 година, значително се менува постапката на носење закони. Со овој деловник, поголема улога им се дава на матичните комисии, каде што, во суштината, се одвива најголемата дебата. Комисиите се тие што ги разгледуваат амандманите и одлучуваат по нив, а потоа само прифатените амандмани од страна на комисиите се разгледуваат на пленарна седница (член 149, Деловник на Собранието од 2008 година). Дополнително ограничување е тоа што при второто читање на законот на пленарна седница на Собранието можат да се разгледаат само дополнителни амандмани што се однесуваат на членовите од законот за коишто се прифатени амандмански интервенции од страна на матичната комисија (член 156, Деловник на Собранието од 2008 година).

Во однос на разгледувањето на законите и амандманските расправи, во иста насока се движи и Деловникот од 2023 година, како и Деловникот од 2008 година. И понатаму, фокусот на дискусијата е на матичните комисии. Она што се јавува како промена во овој дел е ограничувањето на дискусијата во матичната комисија. Доколку во претходниот деловник комисијата расправа не беше ограничена, односно даваше

простор секој поднесен амандман на закон по редовна постапка да се разгледа поединечно, со новиот деловник оваа можност се ускратува бидејќи е предвидено седницата да трае најмногу пет дена (член 156, Деловник на Собранието од 2023 година)³. Со оваа промена не ѝ се остава простор на опозицијата да може да блокира одредено законско решение што ќе го смета за штетно. Дополнително, опозицијата се става во целосно подредена улога, иако во некои идни парламентарни состави може да претставува 49% од граѓаните. Оваа измена е клучна и за самото позиционирање на Собранието во однос на Владата, односно со ова решение законодавниот дом ја губи законодавната функција и сè повеќе станува административен орган на Владата (земајќи предвид дека Владата е најголемиот предлагач на законите).

Во однос на овој дел, може да се заклучи дека со Деловникот од 2008 година, главната дебата од пленарните седници е насочена кон матичните комисии, а со Деловникот од 2023 година, овој простор дополнително се ограничува на пет дена.

2.2. Јавната дискусија како алатка за вклучување на пошироката јавност во креирањето на политиките

За закони што се од поширок интерес, Собранието може да одлучи да спроведе јавна дискусија. Во ваков случај, Собранието определува матично работно тело што треба да ја организира јавната дискусија. Овој процес подразбира дека предлог-законот (или нацрт-законот според Деловникот од 2002 година) треба да биде јавно достапен, односно да биде објавен во дневен печат (а дополнително со Деловникот од 2023 година и објавен на интернет-страницата на Собранието, член 153 став 2). Со објавувањето, предлог-законот станува достапен за граѓаните, јавните установи, институциите, здруженијата на граѓани, политичките партии, синдикатите и други заинтересирани субјекти. Сите заинтересирани страни можат да поднесат мислења и предлози по однос на предлог-законот, кои потоа сублимирано треба да бидат преточени во извештај за резултатите од јавната дискусија. Во случај кога Владата е предлагач на законот, Собранието може да одлучи целиот овој процес да биде спроведен и координиран од Владата. Во овој дел постои дополнување во Деловникот од 2023 година, каде што „барање за одржување на јавна дискусија за предлог на закон од поширок интерес може да поднесат матичното работно тело, координатор на пратеничка група и најмалку пет пратеници“ (член 152 став 2, Деловник од 2023 година).

Покрај наведените заеднички елементи што ги имаат деловниците од 2002, 2008 и 2023 година, сепак постои суштинска разлика што е лоцирана во исходот од јавната дискусија. Во Деловникот од 2002 година е наведено: „Врз основа на мислењата и

³ Во првичната верзија на Деловникот доставена до пратениците, комисијата расправа за закон по редовна постапка е ограничена на пет дена. На комисијата расправа е прифатен амандманот од пратениците на Левица и ограничувањето од пет дена е тргнато. На самата пленарна седница, во фазата на второ читање на Деловникот, поднесен е „контраамандман“, со којшто ограничувањето од пет дена е вратено повторно. Овој „контраамандман“ е изгласан, со што стана дел од конечната верзија на Деловникот. Оваа промена предизвика бурна реакција од пратениците на Левица.

предлозите изнесени во јавната дискусија, предлагачот на законот поднесува предлог на закон. Кон предлогот на закон, предлагачот приложува извештај за резултатите од јавната дискусија со образложен преглед на ставовите на предлагачот на законот по мислењата и предлозите искажани во јавната дискусија“ (член 159, Деловник од 2002 година). Вака поставеното деловничко решение предвидува дека по спроведена јавна дискусија се поднесува нов предлог на закон што во себе содржи делови од предлозите и мислењата. Дополнителен елемент претставува извештајот, во којшто се внесени предлозите и мислењата, како и ставот на предлагачот по нив. Ваквото решение му дава простор на Собранието да врши контрола на целиот процес, односно да види колку и зошто се прифатени одредени предлози и мислења.

Со Деловникот од 2008 година, овој дел трпи голема промена, па така, наведено е дека „врз основа на мислењата и предлозите изнесени во јавната дискусија, матичното работно тело подготвува извештај и го доставува до Собранието заедно со предлогот на закон за второто читање“ (член 148, Деловник од 2008 година). Како резултат од целиот овој процес, како што може да се види од цитираниот член, предвиден е само извештај од матичното работно тело, без никакви обврски кон предлагачот, со што се губи суштината на јавната дискусија.

Во однос на исходот од јавната дискусија, деловничкото решение од 2023 година се движи во иста насока со претходниот деловник. Единствена новина во овој дел е што во кореспонденцијата е внесен Претседателот на Собранието. Во член 155 е наведено: „Врз основа на мислењата и предлозите изнесени во јавната дискусија, матичното работно тело согласно со членот 135 од овој деловник подготвува извештај и го доставува до Претседателот на Собранието заедно со предлогот на законот за второ читање. Претседателот на Собранието извештајот од одржаната јавна дискусија на работното тело го доставува до сите пратеници и до предлагачот“.

Врз основа на изнесеното, рамка за влијание на јавната дискусија врз предлозите на законите постои единствено во Деловникот од 2002 година. Изоставувајќи го овој механизам, преостанатите деловници оставаат простор за слободно однесување на предлагачот, односно на Владата, која се јавува како најчест предлагач на законите.

2.3. Временско регулирање на говорот на пратениците

Говорењето на пратениците е исто така материја на којашто ѝ се обрнува значително внимание во деловниците. Имајќи предвид дека пратениците ги застапуваат интересите на граѓаните и тие се нивните претставници, како значајно се наметнува прашањето и за ограничувањето/регулирањето на пратеничката дискусија. Од спроведената анализа на трите деловници, произлегува дека единствено Деловникот од 2002 година им дава целосно отворен простор на пратениците кога станува збор за нивната дискусија. Овој деловник само по исклучок го ограничува говорот на пратениците на 10 минути, односно 15 минути за координаторите (член 83, Деловник од 2002 година).

Во следните деловници, говорот на пратениците е целосно и идентично регулиран, па така: „Пратеникот во текот на претресот може да говори само еднаш во траење

од 10 минути, известителот на матичното работно тело и на Законодавно правната комисија 10 минути, координаторот на пратеничката група или еден пратеник определен од пратеничката група или од координаторот на пратеничката група⁴ и предлагачот, можат да говорат повеќе пати но не повеќе од 15 минути вкупно“ (член 86 од Деловникот од 2008 година и член 91 од Деловникот од 2023 година).

Разлики се забележуваат и во однос на амандманската расправа, па така додека во Деловникот од 2002 година е регулирана дискусијата на предлагачот на законот и известителот на работното тело⁵, со деловниците од 2008 и 2023 година ограничувањето на говорот ги опфаќа подносителите на амандманите⁶.

Ограничувањата на процедуралните изјаснувања (3 минути), репликите (3 минути) и реплика на реплика или „контрареплика“ (1 минута) се идентични во сите анализирани деловници (членови 85 и 86, Деловник од 2002 година; членови 88 и 89, Деловник од 2008 година; членови 94 и 95, Деловник од 2023 година).

Во однос на временското регулирање на говорите, може да се заклучи дека деловничките решенија од 2008 и 2023 година се исти. Единствено Деловникот од 2002 година дава целосен простор за искажување на ставовите на пратениците во фазата на претрес на законите.

2.4. Кворум за работа

Иако во ниту еден од деловниците не постои „кворум за работа“ како термин, потребното мнозинство за работа на Собранието може да се најде под насловот „Тек на седницата“. Во сите три деловници е наведено дека седницата на Собранието почнува со работа во закажаниот термин со присутните пратеници, но единствено во Деловникот од 2002 година во продолжение како став 2 е наведено: „Претседателот утврдува дали на седницата присуствува мнозинство на пратеници потребно за полноважно одлучување на Собранието“ (член 70, Деловник од 2002 година).

Во однос на работните тела (комисиите), наведено е: „Расправата на седницата на работното тело се води без оглед на бројот на присутни членови на работното тело“ (член 128 став 3, Деловник од 2008 година; член 135 став 3, Деловник од 2023 година). Овој дел во Деловникот од 2002 година воопшто не е регулиран, но во сите три деловници е наведено дека работното тело зазема став со мнозинство гласови од присутните членови, а најмалку со третина од вкупниот број членови.

⁴ Одредбата на член 86 во став (1) и со став (4) е дополнета со Деловникот за изменување и дополнување на Деловникот на Собранието на Република Македонија (Службен весник на Република Македонија, број 119/2010).

⁵ Член 168 став 2: „За амандманот има право да се изјасни предлагачот на законот и известителот на работното тело што го претресувало предлогот на закон, во траење од пет минути“.

⁶ Во став 7 и став 8 од член 156 од 2008 година, односно член 163 од 2023 година, е наведено: „Само подносителот на амандманот може да даде образложение и да говори по амандманот во времетраење од вкупно три минути. Доколку подносителите на амандман се двајца или повеќе пратеници само еден од подносителите може да даде образложение и да говори по амандманот во времетраење од вкупно три минути“.

Согласно наведеното, единствено во Деловникот од 2002 година како дел од текот на седницата е предвидено утврдување на присуството на пратениците на седницата.

2.5. Следење на Собранието од страна на граѓаните

Во најголем дел, граѓаните кои се заинтересирани за случувањата, седниците на Собранието ги следат преку медиум. Од моментот на воспоставување на МТВЗ како Собраниски канал, сите активности на Собранието се емитуваат на него. Според воспоставената практика, пленарните седници се пренесуваат во живо, додека, пак, комисииските расправи како снимки се емитуваат во други периоди од денот (понекогаш и во текот на ноќта). Во суштината, Собранискиот канал е единственото место каде што граѓаните можат изворно да ги следат своите претставници.

Врз основа на претходно образложеното движење на Деловникот, односно пренесувањето на главната расправа од пленарната седница на комисииските седници, во суштината се ограничува можноста на граѓаните во целост и континуирано да ги следат пратениците и да бидат информирани за нивното говорење. Во околности кога главната расправа се случува во рамките на комисиите, а снимките од нив се емитуваат во различни термини, граѓаните многу често не можат да ги следат, што остава простор селективно да бидат информирани од другите медиуми што ќе пренесат делови од дискусиите што се значајни за нив. Во минатото, доколку граѓаните сакаа да бидат информирани за сите случувања во Собранието, требаше само да ги следат пленарните седници, а сега е потребно да знаат кое е матичното тело за одреден закон и да го погодат терминот на пренесување на седницата. Секако, новите технологии овозможуваат и следење на случувањата во живо, преку интернет-страницата на Собранието, но на овие простори приматот сè уште го држат традиционалните медиуми, особено кога станува збор за повозрасните категории на граѓани.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Иако земјата има формална парламентарна демократија, во практиката идентификуваме систем што во значителна мера е доминиран од извршната власт. Деловничките ограничувања од 2008 и 2023 година треба да бидат гледани во оваа смисла – како чекори кон уредување во коешто извршната власт нема да има значителни пречки во своето дејствување. Како резултат на сето ова, Собранието е ограничено во однос на извршната власт. Секако, ова е во целосна спротивност со намерата во Уставот, кој јасно ја дефинира земјата како парламентарна демократија, со силна улога на Собранието во законодавниот процес и со можности за негова контрола врз извршната власт.

Во однос на анализата на собраниските деловници, нотирани се неколку сегменти каде што постои промена во регулацијата, а коишто се од суштинско значење за застапувањето на интересите на граѓаните.

Во однос на процесот на разгледување закони, може да се заклучи дека со Деловникот од 2008 година, главната дебата од пленарните седници е насочена кон матичните комисии, а со Деловникот од 2023 година, овој простор дополнително се ограничува на пет дена. Исто така, рамка за влијание на јавната дискусија врз предлозите на законите постои единствено во Деловникот од 2002 година. Изоставувајќи го овој механизам, преостанатите деловници оставаат простор за слободно однесување на предлагачот, односно на Владата, која се јавува како најчест предлагач на законите.

Во однос на временското регулирање на говорите, може да се заклучи дека деловничките решенија од 2008 и 2023 година се исти. Единствено Деловникот од 2002 година дава целосен простор за искажување на ставовите на пратениците во фазата на претрес на законите. Врз основа на анализите, единствено во Деловникот од 2002 година како дел од текот на седницата е предвидено утврдување на присуството на пратениците на седницата.

Пренасочувањето, пак, на дебатата од пленарна седница на комисијски расправи, дополнително значи и ограничување на граѓаните за следење на процесите во Собранието.

Севкупно гледано, промените на Деловникот сè помалку оставаат простор за остварување на контролната улога што треба да ја има Собранието врз Владата, како и за заштита на интересите на поголема група граѓани.

Користена литература

Единици на кирилица

Деловник на Собранието од 2002 година. (Delovnik na RM-2002 g..pdf (sobranie.mk))

Деловник на Собранието од 2008 година (пречистен текст). DelovniknaSRMPrecistentekstAvgust13.pdf (sobranie.mk)

Изгласан Деловник на Собранието од 2023 година. Деловник на Собранието на Република Северна Македонија (1).pdf

Устав на Република Северна Македонија. UstavSRSM.pdf (sobranie.mk)

Единици на латиница

Katz R S and Mair P (1995) “Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”. *Party Politics* 1(1): 5-28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>

Katz R S and Mair P (2009) “The Cartel Party Thesis: A Restatement”. *Perspectives on Politics* 7(4): 753-66.

Проф. д-р Мирјана Најчевска
najce2000@isppi.ukim.edu.mk

Вонр. проф. д-р Јелена Ристик
jelena.ristic@isppi.ukim.edu.mk

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје,
Институт за социолошки и политичко-правни истражувања

THE NEW PARLIAMENTARY RULES OF PROCEDURE VERSUS CONSTRUCTIVE AND INCLUSIVE DIALOGUE

Abstract

The work of the Parliament of North Macedonia is continuously monitored by the European Commission, in the context of the progress of North Macedonia in the EU accession process, and is an integral part of the content of all reports of the Commission. Part of the Commission's focus related to the work of the Parliament is placed on the Rules of Procedure of the Parliament and the need for its appropriate change, in the direction of strengthening the role of the Parliament by creating a space for constructive and inclusive debate. Remarks and criticisms in this sense are most pronounced in the last report of the Commission from 2023. However, the new Rules of Procedure of the Parliament, adopted immediately after the publication of the Commission's last report from 2023, do not contain changes that are in line with the EU recommendations. Taking into account the previous, this paper in the first part analyzes the content of the reports of the European Commission and the new Rules of Procedure of the Parliament in the context of the EU recommendations, while in the second part it refers to the need for quality debate, in the context of the proportionality of the given measure, as one of the conditions to produce quality laws, taking into account the case-law of the European Court of Human Rights. At the end of the paper, the conclusions derived from the mentioned analyzes are presented, in the direction of improving the functioning of the Parliament as a real forum for democratic debate.

Keywords: Rules of Procedure of the Parliament, democracy, debate, quality law, European Court of Human Rights

НОВИОТ СОБРАНИСКИ ДЕЛОВНИК НАСПРОТИ КОНСТРУКТИВЕН И ИНКЛУЗИВЕН ДИЈАЛОГ

ВОВЕД

Нивото на развој на демократијата и демократските процедури во Република Северна Македонија е континуирано предмет на интерес и на оцена од страна на Европската комисија. Имено, Собранието и неговата работа се постојано составен дел од содржината на извештаите на Европската комисија за напредокот на државата во пристапниот процес кон ЕУ. Во контекст на работата на Собранието, предмет на интерес на Европската комисија е и Деловникот за работа на Собранието, при што главните забелешки и препораки се фокусирани на потребата од измена на Деловникот во насока на подобро функционирање на Собранието, како главен форум за политичка дебата и клучна институција за развој на демократијата. Притоа, најексплицитни забелешки и препораки во оваа смисла се изразени во последниот извештај на Европската комисија за напредокот на државата во пристапниот процес кон ЕУ од 2023 година.

Сепак, се чини дека новиот деловник за работа на Собранието од 2023 година, усвоен непосредно по објавувањето на последниот извештај на Европската комисија од 2023 година, е во спротивност со претходно споменатите забелешки и препораки на ЕУ, како и препораките дадени во рамките на Дијалогот „Жан Моне“. Имено, се чини дека определени одредби, како и недостигот од одредени одредби во рамките на новиот деловник, влијаат да се намали просторот за конструктивна и инклузивна дебата во рамките на Собранието, како своевидна гаранција за квалитетот на законите, донесени преку транспарентен и демократски процес. Претходно наведените тези беа анализирани во рамките на научна трибина¹, одржана во предвечерието на усвојувањето на новиот деловник за работа на Собранието од 2023 година, при што дел од анализите се презентирани во овој стручен труд. Во оваа смисла, во трудот се анализираат извештаите на Европската комисија и новиот деловник за работа на Собранието, во контекст на препораките од ЕУ за зајакнување на улогата на Собранието како форум за конструктивна и инклузивна дебата, како и судската практика на Европскиот суд за човекови права од аспект на потребата од квалитетна дебата во рамките на Собранието, во контекст на пропорционалноста на дадената мерка, како еден од условите за донесување на квалитетни закони.

¹ Научна трибина „Против недемократски Деловник“, одржана на 17 ноември 2023 г., УКИМ – Институт за социолошки и политичко-правни истражувања (говорници: проф. д-р Мирјана Најчевска, проф. д-р Бојана Наумовска, доц. д-р Јован Близнаковски, вонр. проф. д-р Јелена Ристиќ).

1. ПРОМЕНИТЕ НА ДЕЛОВНИКОТ – МЕРКА ЗА НАПРЕДОКОТ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА ВО ЕВРОИНТЕГРАЦИСКИТЕ ПРОЦЕСИ

Според последниот извештај за напредокот на државата во пристапниот процес кон ЕУ на Европската комисија²:

Во однос на политичките критериуми, Северна Македонија продолжи со напорите за зајакнување на демократијата, а истовремено се соочи со значителни предизвици во областа на владеењето на правото.

Собранието и неговата работа се предмет на интерес на Комисијата на ЕУ што го следи напредокот на Република Северна Македонија и се присутни во сите извештаи на Комисијата. Деловникот за работа на Собранието е дел од овој интерес како специфично и непосредно, така и во поширокиот контекст на процената на развојот на демократијата и демократските процедури.

Само како пример, во Извештајот за напредокот на Република Северна Македонија:

Немаше значителен напредок во спроведување на обврските преземени за време на третиот круг на „Дијалогот Жан Моне“ на почетокот на 2020 година. Тие ги опфаќаат измените на деловникот за работа, вклучително за конститутивната седница, зајакнат надзор врз Владата, јавните расправи, собранискиот календар и постапките за законите со европското знаменце. Додека работната група за „Дијалогот Жан Моне“ се состана двапати во 2021 година и уште еднаш во 2022 година за да разговара за спроведувањето на преземените обврски, постигнат е ограничен напредок и деловникот за работа останува непроменет. Процесот треба да се заврши без дополнително одлагање за да се обезбеди подобро функционирање на Собранието.

Кога зборуваме за промените на Деловникот на работата на Собранието на Република Северна Македонија, мора да се има предвид поширокиот контекст на овие промени, кој е содржан во улогата на Собранието, која постојано се повторува и се потенцира на различни нивоа од пристапниот процес како потсетување³

дека Собранието треба да остане главен форум на политичка дебата.

И позитивниот тон даден во препораките од 22. Интерпарламентарна средба⁴ треба да се стави во контекст на пошироките забелешки дадени во Извештајот на ЕК од 2023 година:

² Собрание на Република Северна Македонија – Извештаи (достапно на: <https://www.sep.gov.mk/post/?id=5657>).

³ Мешовит парламентарен комитет ЕУ-Северна Македонија (препорак), 20-ти состанок, 5-6 октомври 2022 година, Стразбур (достапно на: <https://www.sobranie.mk/ns-newsarticle-preporaki-od-20-sostanok-na-mpk-republika-severna-makedonija-i-eu.nspх>).

⁴ Мешовит парламентарен комитет ЕУ-Северна Македонија, 22. состанок, 22-23 ноември 2023 година, Стразбур (достапно на: <https://sobranie.mk/ns-newsarticle-vtor-den-rabota-na-mesovitiot-parlamentaren-komitet-i-usvojuvane-na-zaednickite-preporaki.nspх>).

Ги поздравува неодамнешните активности на Собранието на Република Северна Македонија и конструктивниот ангажман на парламентарните фракции низ политичкиот спектар во спроведувањето на договорот постигнат за време на третиот круг од Дијалогот „Жан Моне“, т.е. донесувањето нов Деловник за работа на Собранието; ја поздравува посветеноста на парламентарните фракции за постигнување на оваа цел во духот на демократскиот консензус; повторува дека ова не е „вежба за бележење полиња“, туку витално достигнување насочено кон зајакнување на Собранието за да може да им испорача на своите граѓани.

Во препораките, директно се посочува Извештајот од 2023 година, односно се повикува на посветување внимание на Извештајот на Европската комисија за напредокот на земјата за 2023 година како патоказ за следните чекори во однос на реформските процеси.

Интересно е дека во извештаите за завршениот процес на усогласување на различните партии (парламентарни фракции, како што се наречени во извештаите) во процесот „Жан Моне“ и во препораките што произлегуваат од овие извештаи, во врска со изработката на Деловникот на Собранието, пред сè, се зборува за процедурата на усогласување на ставовите на политичките партии, а не за содржината на конечно изработениот документ:

Ги поздравува неодамнешните активности на Собранието на Република Северна Македонија и конструктивниот ангажман на парламентарните фракции низ политичкиот спектар во спроведувањето на договорот постигнат за време на третиот круг од Дијалогот „Жан Моне“, т.е. донесувањето нов Деловник за работа на Собранието; ја поздравува посветеноста на парламентарните фракции за постигнување на оваа цел во духот на демократскиот консензус; повторува дека ова не е „вежба за бележење полиња“, туку витално достигнување насочено кон зајакнување на Собранието за да може да им испорача на своите граѓани; го поздравува претстојниот четврти круг од Дијалогот „Жан Моне“ планиран за декември, и неговиот фокус на улогата на Собранието во процесот на проширување.⁵

Промената на Деловникот на Собранието мора да се гледа во поширокиот контекст на забелешки и препораки дадени во процесот на пристапување кон ЕУ, кој го дава правецот на развојот на демократијата во Република Северна Македонија, како и местото на Собранието како клучна институција во овој развој.

Токму во последниот извештај за напредокот на Република Северна Македонија од 2023 година⁶ е издвоен многу поголем простор и дадени се недвосмислени забелешки

⁵ Мешовит парламентарен комитет ЕУ-Северна Македонија, 22. состанок, 22-23 ноември 2023 година, Стразбур (достапно на: <https://sobranie.mk/ns-newsarticle-vtor-den-rabota-na-mesovitiot-parlamentaren-komitet-i-usvojuvane-na-zaednickite-preporaki.nspj>).

⁶ European Commission, Commission Staff Working Document, North Macedonia 2023 Report, Brussels, 8.11.2023 (достапно на: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/28a9322a-3f18-434e-89d2-0890c90b2f96_en?filename=SWD_2023_693%20North%20Macedonia%20report.pdf).

и критики (кои дури излегуваат надвор од вообичаениот речник на извештаите) за овој процес.

Уште на почетокот, во резимето на Извештајот, се истакнува дека во извештајниот период имало нарушување на работата на Собранието:

Работата на Собранието беше нарушена поради политичката поларизација, која дополнително се продлабочи, поради што се одложи донесувањето на многу реформски закони и важни именувања. Процесот на пристапни преговори за влез во ЕУ бара широк консензус меѓу главните политички партии. Сите партии треба да се вклучат во конструктивен и инклузивен политички дијалог за да се зајакне улогата на Собранието.

Она што во Извештајот се посочува како нарушување на работата на Собранието е отсуството на конструктивен и инклузивен дијалог во рамките на Собранието. Конструктивниот и инклузивен дијалог, како и зајакнувањето на улогата на Собранието, се повторува во неколку наврати во Извештајот.

По првпат во Извештајот на ЕК се појавува ставот дека

прекумерно, а понекогаш и несоодветно беа употребени скратени постапки и „европското знаменце“, во некои случаи поради недостаток на консултации и лошо планирање на законодавниот календар.

Една од основните карактеристики на скратената постапка е токму отсуството на време за конструктивен и инклузивен дијалог внатре во Собранието, недостиг на расправа, дебата, можност за презентирање на различни ставови и можност за усогласување на ставовите меѓу парламентарните групи и различните партии.

Освен што се адресира скратената постапка (која во принцип значи помалку дискусии, отсуство на дебата, минимизирање на учеството на граѓаните во процесите на одлучување и избрзани решенија), во Извештајот повторно се споменува недостигот од консултации (што значи отсуство на комуникација внатре во Собранието со сите пратенички групи и претставници на опозицијата).

За да не дојде до недоразбирање, во Извештајот многу директно се вели:

„Европското знаменце“ треба да се користи кога е директно поврзано со донесувањето закони чија главна цел е усогласување со правото на ЕУ, а не за скратување на јавната дебата за важни прашања.

Со други зборови, во Собранието треба да се расправа и да се дебатира за да се дојде до соодветни одлуки, а не само да се гласа и да се надгласува.

И повторно, главен недостаток на којшто посочува Извештајот е скратувањето на јавната дебата:

Отсуството на соработка меѓу партиите на власт и опозицијата се идентификува како суштински елемент на носењето на законите во Собранието.

Постојано треба да се одржуваат сеопфатни консултации, вклучително и со Европската комисија. Бројот на закони донесени по скратена постапка, се зголемил од 38 % на 59 % на сметка на важни дебати и инклузивен законодавен

процес. Употребата на скратени процедури треба да се ограничи. Тие не треба да се користат за да се скратат консултациите со јавноста или да се разрешат процедурални тешкотии во законодавството или да компензираат за лошото планирање на владино ниво.

Од ова може да се изведе заклучок дека суштински проблем во работењето на Собранието на Република Северна Македонија е недостигот од јавна расправа, дебата, комуникација, соодветно време за градење на заеднички ставови или за консензус, усогласување на ставовите, презентирање на различни ставови и широко учество на граѓаните во процесите на одлучување.

Во Извештајот е потенциран процесот „Жан Моне“ посветен, меѓу другото, и на донесувањето на новиот деловник на Собранието:

Спроведувањето на обврските преземени во третиот круг од „Дијалогот Жан Моне“ на почетокот на 2020 година не е завршено. Тие ги опфаќаат измените на Деловникот за работа, на пример за конститутивната седница, зајакнат надзор врз Владата, јавните расправи, собранискиот календар и постапките за законите со „европско знаменце“. Работната група за „Дијалогот Жан Моне“ свика средби во ноември и во декември 2022 година и во јуни и во септември 2023 година и се согласи за неколку аспекти од ревидирањето на законодавните постапки. Деловникот за работа треба да се донесе без натамошно одложување за да се подобри работењето на Собранието.

Текстот на новиот деловник е усогласен во рамките на процесот „Жан Моне“ и усвоен во ноември 2023 година.

Во заклучоците усвоени од страна на сите учесници од Република Северна Македонија [на четвртата средба од процесот „Жан Моне“](#) се вели⁷:

Новиот Деловник, кој ќе се спроведува од наредниот парламентарен состав, ќе осигура Собранието да биде централниот форум за здрава демократска дебата, работејќи во духот на дијалогот и волјата за слушање и правење компромис за доброто на нашите граѓани. Новиот Деловник ќе ни овозможи да се фокусираме на суштинските прашања и да не бидеме забавени поради процедуралните пречки кои ја предизвикуваа работата на Собранието во минатото.

Ова значи дека претставниците на најголем дел од партиите претставени во Собранието ги усогласиле ставовите околу новиот Деловник и дури заклучиле дека тој е основа на демократската расправа и на зајакнувањето на Собранието и на неговата улога.

Според видувањето на ЕУ, измените во Деловникот треба, пред сè, да овозможат зајакнување на улогата на Собранието преку создавање простор за конструктивна и инклузивна политичка дебата.

⁷ Достапно на: <https://www.sobranie.mk/ns-newsarticle-uspesno-zaokruzen-4-zan-mone-dijalog-vo-bazos-francija.nspх>.

Меѓутоа, секој од членовите на Деловникот со којшто се регулира дебатата во Собранието е насочен токму кон ограничување на просторот за конструктивна и инклузивна политичка дебата.

Само како пример, според член 86 од Деловникот⁸:

(2) Претресот трае додека не се исцрпи листата на пратеници кои се пријавиле за збор. Пратениците се пријавуваат за збор во рок од една минута по отворањето на претресот. Листата на пратеници не може да се менува и дополнува во текот на претресот.

Ова повеќе личи на игра „брзи прсти“ отколку на отворање на сериозна расправа и во суштината оневозможува вклучување на пратениците во расправата по одделни точки на дневниот ред, зависно од развојот на оваа расправа и дилемите што ќе произлезат во рамките на расправата.

Интересен е примерот и со репликите. Според член 95 од Деловникот:

На пратеникот кој побарал збор да исправи неточно пренесен навод или навод што предизвикал недоразбирање, претседателот ќе му даде збор (во натамошниот текст: реплика) кога говорот ќе го заврши оној кој ја предизвикал потребата од исправката.

На говорот на пратеникот е дозволена само една реплика.

Ова значи дека пратеникот може да дава сто невистинити наводи во својот говор, меѓутоа може да се адресира само еден од нив.

Одредбата од член 99, според којашто пратеникот може да биде отстранет од седницата доколку

употребува изрази со кои се нарушува достоинството на Собранието,

е спротивна како со уставната гаранција на имунитетот на пратениците, така и со барањето за широка дебата, изнесување на различни ставови и мислења и одбрана на интересите на граѓаните. Само многу рестриктивна и јасно прецизирана одредба може да биде брана на злоупотребата на имунитетот на пратениците, а никако олку широко поставена одредба што може да ја ограничи и да ја канализира расправата во Собранието.

Роковите за расправа во работните тела на Собранието дадени во Деловникот, можноста за инволвирање на повеќе работни тела и можноста за јавна расправа (член 139-) не оставаат простор за поширока дебата и за постигнување консензус, согласно забелешките дадени во извештаите на ЕУ за Република Северна Македонија.

Како ограничувачка одредба во оваа смисла, може да се смета и Одредбата од член 163 од Деловникот, според којашто:

⁸ Достапно на: <https://www.sobranie.mk/detali-na-materijal.nspx?param=40e8b735-65ad-49c3-a9b9-422fe10efef4>.

На второто читање на седница на Собрание се води претрес само по оние членови од предлог на закон што се изменети со амандмани на работните тела и само на тие членови може да се поднесат амандмани.

Роковите дадени за поднесување амандмани во истиот член, исто така не соодветствуваат на барањето за пошироки консултации и за создавање простор за усогласување на ставовите. Ова е понатаму ограничено со ставот (во истиот член) според којшто:

Само подносителот на амандманот може да даде образложение и да говори по амандманот во времетраење од вкупно три минути.

Имено, на ваков начин се губи целината на законот што се донесува и се избегнува расправа за евентуалните контрадикторности што можат да се појават како резултат на предложените амандмани (како рефлексивност на содржината на целиот закон).

Вака формулирани, одредбите за расправа при донесувањето на законите, всушност, оневозможуваат работа на Собранието во неговиот полн капацитет, ја намалуваат можноста за изнесување на различни видувања и застапување интереси на различни групи граѓани и, пред сè, ја оневозможуваат вистинската и суштинска дискусија за содржината на предложените закони.

Ова е потенцирано со широката и целосно непрецизна одредба со којашто во Деловникот е регулирано донесувањето на законите по скратена постапка.

Имено, во отсуство на јасни параметри што се подразбира под поимите дадени во член 175 од Деловникот:

сложен и обемен закон, односно, сложени или обемни усогласувања на законот со правото на Европската Унија,

не се одговара на барањето на ЕУ за намалување на процентот на закони донесени по скратена постапка и, посебно, несоодветноста на скратената постапка во процесот на усогласување на законите со правото на ЕУ.

2. КВАЛИТЕТНИ ЗАКОНИ КАКО РЕЗУЛТАТ НА КВАЛИТЕТНА ДЕБАТА: СУДСКАТА ПРАКТИКА НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА

Принципот на законитост, како еден од основните принципи што произлегуваат од принципот на владеење на правото, подразбира транспарентен, одговорен, демократски и плуралистички процес на донесување закони, како гаранција за квалитет на законот (Pech 2022: 123). Притоа, квалитетот и обемот на расправата и дебатата во рамките на парламентот можат да бидат во директна корелација со содржината, односно со квалитетот на законот, како што повеќепати истакнал и Европскиот суд за човекови права („ЕСЧП“ или „Судот“) во рамките на својата судска практика. Во оваа смисла, ЕСЧП, меѓу другото, применува пристап базиран на процесот на донесување на законот, каде што се разгледува квалитетот на

парламентарните расправи и дебати, во контекст на пропорционалноста на дадената мерка, во однос на донесување на законот.

Имено, Европскиот суд за човекови права, повеќепати во рамките на својата судска практика, односно во рамките на своите пресуди и одлуки, истакнал дека кога законот не бил производ на една квалитетна парламентарна дебата во рамките на којашто внимателно се ценеле засегнатите конкурентски права и интереси, во тој случај законот не е со соодветен квалитет и не ги исполнува критериумите на едно демократско општество. Таков е, на пример, случајот *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC]⁹, каде што ЕСЧП оценил дека немало квалитетна парламентарна дебата, во рамките на којашто се ценела пропорционалноста на мерката, при донесување на законот.

Во овој случај, кој се однесува на донесувањето закон што содржел забрана за осудените затвореници да гласаат во Обединетото Кралство, затвореникот жалител ја оспорил забраната како спротивна на неговото гарантирано право на глас според член 3 од Протоколот бр. 1 кон Европската конвенција за човекови права („ЕКЧП“ или „Конвенцијата“). Во пресудата што ја донел во овој случај, Судот констатирал дека: „...не постојат докази дека Парламентот некогаш се обидел да ги одмери спротивставените интереси или да ја процени пропорционалноста на целосната забрана за правото на осудениот затвореник да гласа (...) Можеби може да се каже дека, гласајќи на начинот на којшто тие гласале во смисла да ги изземат неосудените затвореници од ограничувањето на гласањето, Парламентот имплицитно ја потврдил потребата од континуирано ограничување на правата на глас на осудениот затвореник. Сепак, не може да се каже дека била спроведена каква било суштинска дебата од страна на членовите на законодавниот дом во однос на континуираното оправдување, во светлина на модерната казнена политика и актуелните стандарди за човекови права, за одржување на такво општо ограничување на правото на затворениците да гласаат“¹⁰. Дополнително, Судот утврдил дека домашниот суд, во покажувањето почит кон Парламентот, „не спровел никаква процена на пропорционалноста на самата мерка“¹¹. Според Судот, неуспехот правилно да се расправа за ова прашање во Парламентот значително ја намалил маргината на уважување на државата во овој контекст.¹² Следствено, Судот заклучил дека во конкретниот случај имало повреда на член 3 од Протоколот бр. 1 кон ЕКЧП.¹³

Спротивно, во случаи кога определен закон бил донесен по спроведена расправа од страна на домашниот парламент, во рамките на којашто внимателно биле оценети и одмерени конкурентските, односно спротивставените права и интереси, во тој случај оспорената мерка што произлегувала од конкретниот закон била пропорционална на засегнатиот јавен интерес во прашање и во согласност со конвенциските стандарди. Таков е, на пример, случајот *Animal Defenders International v. the United Kingdom*

⁹ *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX.

¹⁰ *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX, § 79.

¹¹ *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX, § 80.

¹² *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX, § 82.

¹³ *Hirst v. the United Kingdom (No. 2)* [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX, § 85.

[GC]¹⁴, каде што ЕСЧП оценил дека имало квалитетна парламентарна дебата при донесување на законот, во рамките на којашто внимателно се ценеле засегнатите конкурентски права и интереси.

Пресудата донесена од страна на ЕСЧП во случајот *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC] се однесува на законската забрана за сите емитувани политички реклами во Обединетото Кралство. Оваа забрана била оправдана од страна на државата врз основа на потребата од зачувување на непристрасноста на радиодифузерите и спречување на нарушување на демократскиот процес од страна на богатите актери, кои купувале големи делови од емитувањето и го преплаувале со свои политички пораки. Сепак, забраната била многу широка во својот опсег, па не ги опфатила само паричните интереси туку и оние што не претставувале ризик за демократскиот процес, како што бил апликантот во конкретниот случај – невладина организација за правата на животните, која сакала да емитува реклама во којашто се објавува за лошиот третман на примати од страна на луѓето. Апликантот во својата апликација до ЕСЧП тврдел дека му е повредено правото на слободата на изразување, гарантирано со член 10 од ЕКЧП.

Во еден впечатлив пасус од пресудата донесена во претходно споменатиот случај, Судот, реферирајќи на целосната забрана како на „општа мерка“, го изнел својот процесно-базиран пристап за ревизија во такви случаи: „...за да се утврди пропорционалноста на општа мерка, Судот првенствено мора да ги оцени легислативните избори што се наоѓаат во нејзината основа. Квалитетот на парламентарната и судската ревизија за неопходноста од мерката [која се разгледува] е од особено значење во овој поглед, вклучително и за функционирањето на релевантната маргина на уважување“¹⁵. Клучно, Судот забележал дека Парламентот на Обединетото Кралство (и судовите) ја подложил забраната на „точни и релевантни“ ревизии. Покрај тоа, законот што ја содржел забраната бил донесен „со меѓупартиска поддршка и без ниту еден глас против“¹⁶, а донесувањето на забраната претставувало „кулминација на исклучително испитување од страна на парламентарните тела на културните, политичките и правните аспекти на забраната како дел од поширокиот регулаторен систем што го регулира емитуваното изразување на јавен интерес во Обединетото Кралство и сите тела утврдиле дека забраната била неопходно мешање во правата од член 10“¹⁷. Според тоа, Судот утврдил дека забраната не може да се смета за непропорционално мешање во правото на апликантот на слобода на изразување и дека во конкретниот случај немало повреда на член 10 од ЕКЧП.¹⁸

Овој пристап оттогаш стекнал основа во судската практика на ЕСЧП. Така, во неодамнешната пресуда донесена во случајот *L. B. v. Hungary* [GC]¹⁹, Судот ја применил доктрината за општи мерки развиена во случајот *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC] за да утврди дека унгарската законодавна политика за

¹⁴ *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], no. 48876/08, ECHR 2013.

¹⁵ *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], no. 48876/08, ECHR 2013, § 107.

¹⁶ *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], no. 48876/08, ECHR 2013, § 114.

¹⁷ *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], no. 48876/08, ECHR 2013.

¹⁸ *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], no. 48876/08, ECHR 2013, § 125.

¹⁹ *L. B. v. Hungary* [GC], no. 36345/16, 9 March 2023.

објавување на личните податоци на даночните обврзници, кои биле во долгови, го прекршува член 8 од ЕКЧП. Судот ги критикувал квалитетот на парламентарната ревизија спроведена на домашно ниво и рамнотежата што ја постигнале националните власти меѓу конкурентните индивидуални и јавни интереси.

Во овој случај, Судот најпрвин забележал дека изборот на шема за задолжително објавување, која не бара мерење на конкурентните индивидуални и јавни интереси или индивидуализирана процена на пропорционалност од страна на даночниот орган, сам по себе не е проблематичен. Како такво, не било ниту објавувањето на податоците за даночните обврзници. Сепак, Судот требало да ги процени законодавните избори што стоеле зад спорното мешање, како и да процени дали законодавецот ги одмерил засегнатите конкурентски интереси.²⁰ Како што било претходно утврдено во *Animal Defenders International v. the United Kingdom* [GC], кога станува збор за општи мерки, „квалитетот на парламентарната ревизија на неопходноста од мешањето е од централно значење при оценувањето на пропорционалноста на општата мерка“²¹. Притоа, централното прашање „не е дали требало да се донесат помалку рестриктивни правила, туку дали законодавецот постапил во рамките на маргината на уважување што му била дадена при усвојувањето на општата мерка и воспоставувањето рамнотежа“²².

Понатаму, Судот забележал дека во рамките на подготвителните работи во врска со Амандманот од 2006 година (кој налагал објавување список на големи даночни должници) не биле проценети претходните шеми и нивните веројатни ефекти врз однесувањето на даночните обврзници или не била испитана додадената вредност на Амандманот и тоа зошто претходните мерки биле недоволни.²³ Исто така, немало докази дека Парламентот ги разгледал влијанието на Амандманот врз правото на приватност на даночниот обврзник и потенцијалниот ризик од злоупотреба на домашната адреса на даночниот должник од други припадници на јавноста.²⁴ Дополнително, бил занемарен потенцијалниот дофат на медиумот што се користел за ширење на информациите²⁵, а и покрај чувствителната природа на информациите, заштитата на податоците мошне малку била земена предвид (ако воопшто била земена) при подготовката на Амандманот.²⁶

Така, иако Судот прифатил дека намерата на законодавецот била да ја подобри даночната усогласеност, сепак констатирал дека државата не покажала дека се обидела да постигне правична рамнотежа помеѓу релевантните конкурентни интереси, со цел да се обезбеди пропорционалност на мешањето.²⁷ Следствено, Судот утврдил повреда на член 8 од Конвенцијата.

²⁰ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 129.

²¹ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 130.

²² L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 130.

²³ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 132.

²⁴ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 132.

²⁵ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 135.

²⁶ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 136.

²⁷ L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023, § 138.

Исто така, вредно е да се истакне дека ЕСЧП, во рамките на својата судска практика, го утврдил и значењето на терминот „закон“. Според ЕСЧП, барањето за законитост, односно барањето определена мерка да биде во согласност со закон или да биде пропишана со закон, не значи само дека таа мерка треба да има основа во некој закон туку и дека тој закон треба да задоволува определени критериуми за квалитет, со цел да претставува закон во смисла на вистинското значење на терминот „закон“. Имено, вистинскиот услов за законитост е „добриот“ квалитет на внатрешната одредба, во смисла на нејзината јасност, предвидливост, прецизност и пристапност (Lupo & Piccirilli 2012: 237).

Така, во добро познатиот случај *The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*²⁸ (во однос на забрана дневниот весник да објави одреден напис поврзан со спогодба за којашто се разговарало вонсудски), апликантите тврделе, меѓу другото, дека законот бил толку нејасен и неизвесен, а принципите наведени во одлуката на национално ниво биле толку нови, што ограничувањето наметнато врз нив не можело да се смета за „пропишано со закон“²⁹. Судот нагласил дека зборот „закон“ во изразот „пропишано со закон“ не опфаќал само закон туку и непишано право, вклучувајќи ги и утврдените доктрини во рамките на обичајното право.³⁰ Тој ги препознал малку различните формулации што се користат во рамките на Конвенцијата, како што се „во согласност со закон“ (член 8 од ЕКЧП) и „предвидени со закон“ (член 9-11 од ЕКЧП), и нагласил дека следуваат две барања од последна формулација (но, не од формулацијата употребена во член 8 од ЕКЧП).³¹ „Прво, законот мора да биде адекватно достапен: граѓанинот мора да може да има индикација што е соодветна во околностите на правните правила што се применуваат за даден случај. Второ, нормата не може да се смета за 'закон' освен ако не е формулирана со доволна прецизност за да му овозможи на граѓанинот да го регулира своето однесување: тој мора да биде способен – доколку е потребно и со соодветен совет – да ги предвиди, до степен што е разумен во околностите, последиците што може да ги предизвика даденото дејство. Тие последици не треба да се предвидат со апсолутна сигурност: искуството покажува дека тоа е недостижно. Повторно, иако сигурноста е многу пожелна, таа може да донесе прекумерна ригидност и законот мора да биде способен да држи чекор со променливите околности.“³²

Иако Судот не утврдил повреда по оваа точка во случајот *Sunday Times*, тој ги поставил контурите на она што ќе стане нова доктрина. Во својата пресуда, ЕСЧП го пренасочил вниманието од прашањето дали извршната власт се придржувала до границите поставени од законодавната власт кон прашањето дали законите и правните доктрини како такви се доволно јасни за граѓаните. Граѓаните треба да

²⁸ *The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*, 26 April 1979, Series A no. 30.

²⁹ *The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*, 26 April 1979, Series A no. 30, § 46.

³⁰ *The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*, 26 April 1979, Series A no. 30, § 47.

³¹ Иако во случајот *Sunday Times (1979)*, Судот забележал дека принципите на пристапност и предвидливост произлегуваат од терминот „пропишано со закон“, употребен во член 9, 10 и 11 од ЕКЧП, а не од терминот „во согласност со закон“, користен во член 8 од ЕКЧП, само неколку години подоцна, во случајот *Silver and Others (1983)*, оваа разлика била анулирана.

³² *The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*, 26 April 1979, § 49, Series A no. 30.

можат во разумна мера да предвидат какви последици ќе имаат одредени дејства или непостапувања. Доколку граѓаните не знаат кои дејства се забранети или не, нема да можат да ги следат правилата. Во оваа смисла, станува збор за прашање на правна ефективност, односно граѓаните кои генерално сакаат да ги следат преовладувачките правни стандарди да можат да го сторат тоа.

Дополнително, со цел домашното право да ги исполни квалитативните барања, мора да предвидува и мерка на правна заштита од произволно мешање на јавните власти во правата загарантирани со Конвенцијата. Во врска со прашањата што ги засегаат основните права, би било спротивно на владеењето на правото, еден од основните принципи на демократското општество содржан во Конвенцијата, правната дискреција дадена на извршната власт да се изразува во смисла на неограничена моќ. Следствено, законот мора со доволна јасност да го означи опсегот на секое такво дискрециско право и начинот на негово користење.³³

Во контекст на Деловникот за работа на Собранието на Република Северна Македонија, имајќи го предвид сето претходно елаборирано, може да се тврди дека постои потреба од воведување одредби во Деловникот на Собранието што се однесуваат на јавна и стручна расправа за законите, предвидена како редовен елемент, за да се овозможат услови за соодветна дебата. Имено, предвидувањето на одредби за јавна и стручна расправа за законите како задолжителен елемент, односно обезбедувањето на квалитетна дебата, во контекст на пропорционалноста на дадената мерка, во рамките на Собранието на почетокот на законодавниот процес, особено во однос на законите што засегаат поширок јавен интерес, односно коишто имаат повисок степен на сложеност, ќе придонесе кон достигнување на повисоко ниво на квалитет на законот, во согласност со воспоставената судска практика на Европскиот суд за човекови права. Притоа, треба прецизно да се идентификува за кои закони треба задолжително да има јавна расправа. Ова значи дека точно треба да се лоцираат законите што засегаат поширок јавен интерес, односно коишто имаат повисок степен на сложеност и за коишто е потребна задолжителна јавна и стручна расправа на почетокот на законодавниот процес, со што би се ограничило ваквото определување да се остави само на диспозиција на комисиите, односно Собранието. На овој начин, ќе се придонесе кон подобрување на степенот на квалитетот на законите, кон зајакнување на гаранциите за спроведување на еден транспарентен, одговорен и демократски процес на донесување закони, како и кон превенција од евентуално носење закони што задираат во важни општествени прашања и важни јавни интереси, „преку ноќ“, без претходна јавна и стручна дебата во однос на законот.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Според извештаите на Европската комисија за напредокот на Република Северна Македонија во пристапниот процес кон ЕУ и препораките дадени во рамките на Дијалогот „Жан Моне“, потребни се измени на Деловникот за работа на Собранието

³³ *Navalnyy v. Russia* [GC], nos. 29580/12 and 4 others, § 115, 15 November 2018.

во насока, пред сè, на зајакнување на улогата на Собранието преку создавање простор за конструктивна и инклузивна политичка дебата. Сепак, од погоре изнесената анализа на одредбите на Деловникот може да се заклучи дека дебатата е регулирана на начин што придонесува кон ограничување на просторот за конструктивна и инклузивна политичка дебата. Имено, согледувањата и препораките на ЕУ дадени во рамките на Дијалогот „Жан Моне“, скрининг-процесот и последниот извештај на Европската комисија се во спротивност со она што е содржано во новиот деловник, кој ефикасноста на работењето на Собранието ја гледа во скратување на времето и можностите за дискусии, ограничувањето на учеството на јавноста во процесите на одлучување и минимизирање на холистичкиот пристап во донесувањето на законите со нивно разгледување единствено во матичното тело и во законодавно-правната комисија.

Истовремено, постои потреба од воведување одредби во Деловникот за работа на Собранието што се однесуваат на јавна и стручна расправа за законите, предвидена како редовен, односно задолжителен елемент. Имено, на тој начин се обезбедува простор за квалитетна дебата во контекст на пропорционалноста на дадената мерка, во рамките на Собранието на почетокот на законодавниот процес, како своевидна гаранција за степенот на квалитет на законот, во согласност со судската практика на Европскиот суд за човекови права, кој, меѓу другото, применува пристап базиран на процесот на донесување на законот, каде што се разгледува квалитетот на парламентарните расправи и дебати во однос на донесување на законот, при што е важно да се одмерат спротивставените интереси, односно да се процени пропорционалноста на определена мерка. Притоа, треба да се идентификува за кои закони треба задолжително да има јавна расправа, особено закони што засегаат поширок јавен интерес, односно имаат повисок степен на сложеност.

Квалитетот и обемот на расправата и дебатата во рамките на Собранието, односно самата процедура на носење на законите, се исклучително важни, затоа што во голема мера придонесуваат кон тоа каков квалитет ќе има законот што се донесува. Освен тоа, демократското донесување закони гарантира дека процесот на донесување закони е отворен, инклузивен, консултативен, а законите што произлегуваат се усогласени со човековите права. Покрај тоа, инвестирањето во правилно спроведување на законодавните процеси го зголемува ангажманот на јавноста и ја зголемува граѓанската доверба во демократските институции, создавајќи определено чувство на сопственост дека тоа се нивни институции – институции на граѓаните. Исто така, донесувањето закони, кога се спроведува правилно, ги поддржува и антикорупциските активности и го зајакнува доброто владеење. Имено, интегритетот на демократските процеси е во директна корелација со степенот на почитување на владеењето на правото. Добрите закони, односно квалитетните закони, се едноставно резултат на правилна и квалитетна процедура за донесување закони.

Користена литература

Единици на кирилица

Мешовит парламентарен комитет ЕУ-Северна Македонија, 22. состанок, 22-23 ноември 2023 година, Стразбур. Достапно на: <https://sobranie.mk/ns-newsarticle-vtor-den-rabota-na-mesoviot-parlamentaren-komitet-i-usvojuvane-na-zaednickite-preporaki>. nspx (последен пат пристапено на 21.1.2024 г.)

Мешовит парламентарен комитет ЕУ-Северна Македонија (препораки), 20-ти состанок, 5-6 октомври 2022 година, Стразбур. Достапно на: <https://www.sobranie.mk/ns-newsarticle-preporaki-od-20-sostanok-na-mpk-republika-severna-makedonija-i-eu>. nspx (последен пат пристапено на 21.1.2024 г.)

Собрание на Република Северна Македонија. Извештаи. Достапно на: <https://www.sep.gov.mk/post/?id=5657> (последен пат пристапено на 17.1.2024 г.)

Собрание на Република Северна Македонија. Деловник. Достапно на: <https://www.sobranie.mk/detali-na-materijal.nspx?param=40e8b735-65ad-49c3-a9b9-422fe10efef4> (последен пат пристапено на 21.1.2024 г.)

Собрание на Република Северна Македонија. Дијалог „Жан Моне“. Достапно на: <https://www.sobranie.mk/ns-newsarticle-uspesno-zaokruzen-4-zan-mone-dijalog-vo-bazos-francija.nspx> (последен пат пристапено на 21.1.2024 г.)

Единици на латиница

Animal Defenders International v. the United Kingdom [GC], no. 48876/08, ECHR 2013.

European Commission. Commission Staff Working Document, North Macedonia 2023 Report, Brussels, 8.11.2023. Достапно на: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/28a9322a-3f18-434e-89d2-0890c90b2f96_en?filename=SWD_2023_693%20North%20Macedonia%20report.pdf

Hirst v. the United Kingdom (No. 2) [GC], no. 74025/01, ECHR 2005-IX.

L. B. v. Hungary [GC], no. 36345/16, 9 March 2023.

Lupo N and Piccirilli G (2012) “European Court of Human Rights and the Quality of Legislation: Shifting to a Substantial Concept of ‘Law’?”. *Legisprudence* 6(2): 229-242.

Navalnyy v. Russia [GC], nos. 29580/12 and 4 others, § 115, 15 November 2018.

Pech L (2022) “The Rule of Law as a Well-Established and Well-Defined Principle of EU Law”. *Hague Journal on the Rule of Law* 14: 107-138.

The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), 26 April 1979, Series A no. 30.

REVIEW OF THE BOOK

“CAN VOLAILLE SOCIETIES SUPPORT STABLE STATES – CASES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, MONTENEGRO, KOSOVO AND NORTH MACEDONIA”

PUBLISHED BY THE INSTITUTE FOR SOCIOLOGICAL, POLITICAL AND JURIDICAL RESEARCH, UNIVERSITY “SS. CYRIL AND METHODIUS” – SKOPJE, 2023.

Comparative studies analyzing the socio-political context and developments of the countries in Southeast Europe present a rather crowded academic terrain mostly occupied by people that have limited experience with the region or come from completely different political, economic, and academic environments. There is no pejorative sound to this statement since the objectivity of academics that come from abroad and analyze the region has a big added value in the face of lack of emotional involvement, bias, or predetermined experiences. However, occasionally, and for the sake of presenting the internal perspective from the countries belonging to the so-called Western Balkans (Southeast Europe seems to largely become a euphemism for WB), one comes across a manuscript that is authored entirely by local academia. Such an example is the book “Can volatile societies support stable states – cases of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo and North Macedonia” which presents a rare occasion to expand one’s knowledge in the realm of a phenomenon lately known in political science as “unfinished states”. The biggest advantage of the authors is that all five of them come exactly from one such state and that is North Macedonia, obviously being well connected and acquainted with the political history and current developments in the region of the WB as well.

Petar Atanasov, Slavejko Sasajkovski, Pande Lazarevski, Driton Maliqi and Dragor Zarevski have set a very simple political plain for unit analysis – four states that could be classified as transitional, unfinished, divided, and challenged in various aspects. North Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Kosovo are being explored from assorted angles in the four chapters present in the book with an obvious intent. In the first place, all authors, regardless of their specific approach, have tried to make connections between societal developments, the public political discourse, and the end political result in all four cases exposing the essence of the challenges that each of the countries is faced with. Secondly, the political circumstances of the four analyzed states, no matter how

harsh, in all texts are put in a regional and European perspective (or the lack thereof) while the authors make an effort to contextualize the current political standings of the countries within the broader political, sociological, economic and security landscape. Thirdly, all authors try to draw parallels between all four countries trying to extract common lessons on exactly the phenomenon that binds them all – their political imperfections and societal defectiveness, the latter causing the former as all authors indicate, thus earning them the epithet “unfinished”.

One of the biggest contributions of this manuscript is that it tries to “dig deep” in the origin and the background of the societal conflicts in the analyzed states trying to explain the connection between societal occurrences and political manifestation of deeply rooted conflicts in North Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Kosovo. Another common thread of the four societies is also the historical pathology of the lines of division of all four societies, notwithstanding that the level of conflict in intensity, duration and harmfulness varies quite obviously in individually analyzed cases. The authors brilliantly grasp the gradation of the least intensive division, which is the case of North Macedonia, then explaining the ethno-genetic rift of the Montenegrin society, as well as the rather complicated power-sharing arrangement and interethnic conundrum of Bosnia and Herzegovina finishing with the complete separation of the two formative communities in the youngest of all analyzed states and that is Kosovo. There is an unintentional grouping of states made while the four analyses unravel in the book and that is between one group of countries with troubled yet relatively optimistic political odds (North Macedonia and Montenegro) and the second group of countries apropos which all four chapters predict a rather uncertain and blurry future if major societal conflicts are not pacified and adequately accommodated – Kosovo and Bosnia and Herzegovina. However not even the political standings of North Macedonia and Montenegro are being presented unobjectively and without a fair amount of political and interethnic burden, however the manuscript gives out the impression that the authors are a bit more optimistic in these two cases. And rightfully so.

In the first chapter named “Social conflicts preventing political integration – Comparison between Bosnia and Hercegovina and North Macedonia” the author Petar Atanasov compares the efforts of both countries to politically stabilize and integrate their societies, starting off with what seems rather relevant in both cases – the historical background of the development of both political environments. From this historical landscape via an obvious attempt to draw certain path-dependency, the author then moves on to analyzing the current context in which societal and political divisions take place noting all respective differences and pathologies of both societies. Precisely dissecting the last three decades of political rifts and conflicts in both the case of North Macedonia and Bosnia and Herzegovina, prof. Atanasov clearly pinpoints the ideological carriers of the divisions and the inability to further integrate the societies – ethno-predatorial political elites that hinder all societal efforts to move away from the interethnic zero-sum game and ethnic outbidding.

Slavejko Sasajkovski offers a completely different approach to the analysis of all four countries in the chapter named “Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, North Macedonia - political-legal determinants of their state and their social disintegration”. The author inspects the more normative terrain of international documents, constitutions

and other legal documents that shape and define all four societies. The normative analysis does not present a goal for itself but rather a starting point for the depiction of one obvious argument – the normative legitimacy, may be domestic or international, in all four cases, is rather deeply “divorced” from the notion of substantive legitimacy on domestic terrain creating numerous challenges in internalizing the political order envisaged in the very normative framework. Be it the Ahtisaari plan, the Dayton Peace Accord, the Ohrid Framework Agreement or the Montenegrin Law on religious freedoms it seems that normative reality creates more problems than it solves in the societies that are put under scrutiny. However, a challenge for a possible continuation of this chapter is seeking the answer to a very simple question – would the unfinished societies without such normative framing become impossible societies? Could they even survive without such flawed and on occasions deeply troubling normative structuring? Notwithstanding the imperfections of the now present legal and political reasoning behind solutions predominantly imposed by the international community, is internalization of the political rules of the game possible at all in these societies, given all divisions and conflict potential that exactly prof. Sasajkovski refers to in this chapter?

The penultimate, third chapter presents a rather deep and insightful analysis of Kosovar society and its current socio-political pathology. The author, Driton Maliqi, explains present political occurrences through the lens of the historically troubled relations between ethnic Albanians and ethnic Serbs, choosing a very challenging terrain and that is political myth formation in both communities apropos their claims on Kosovo. In the chapter named “Comparative Analyses of Social Integration in Kosovo and Montenegro”, prof. Maliqi does not end the chapter with analyzing the Kosovar example alone. He turns to Montenegro and its social integration seemingly in an effort to make a small juxtaposition vis-à-vis Kosovo as well as to indicate the obvious differences between the two countries that have a common denominator – an ethnic Serbian community opposed to two different groups (Albanians and Montenegrins) in two rather different political environments. With two possibly completely different political outcomes, *pro futuro*.

In the last chapter the authors Pande Lazarevski and Dragor Zarevski put sovereignty in the central place of analysis. By explaining the concept of sovereignty, they then make an attempt to connect exactly the problems of sovereignty of all four analyzed states with the current political pathologies and anomalies on societal level in North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Kosovo. By pinpointing the causality between societal developments and the imperfections in sovereignty exercising by all four states, the authors move to the terrain of regional initiatives and their respective promises of success given the troublesome context in which they try to work their way to relevance. Hence the name of the last chapter – “Divided Societies and Sovereignty Deficit – The Challenges in Building Sustainable States in the “Western Balkans”.

As a separate annex to the book, the authors offer the reading audience a transcript from the online conference “Can Unstable Societies Support Stable States - Cases of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, and North Macedonia”. The transcript is annexed to the main chapters as a reminder of a rather fruitful exchange of opinions between intellectuals in the region. Aside from the authors, respectable names from the region and the aforementioned countries in focus appear with their original contributions

serving as an intellectual base for what later became a rather perceptive analysis of states whose democratic transition and especially social integration is nowhere near finished.

The value of this book is twofold. On one hand, after a long period of time, a group of local authors is trying to present a comparative analysis of the region, country by country, linking the political destinies of all four analyzed countries with each other as well as the region as a whole. This perspective makes the book rather valuable since the authors, regardless of their ethnic origin and possible bias, have remained cold-headed and objective in their effort to understand the differences in social cohesion in all units of analysis and contribute to theorizing unfinished states. Furthermore, within their capacity, the authors are also trying to make future predictions and warn on possible political bottlenecks and neuralgic spots that societies in the region need to prioritize in their efforts to politically stabilize not just the states but societies as well. The second task being obviously much harder than the first one.

in Skopje,
09.06.2023

Prof. Nenad Markovikj